

ORD & SAG 15

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 1995

Redaktion og layout: Viggo Sørensen

Offset-trykt i 1200 eksemplarer
af Trøjborg-komplekssets reproafdeling
2004 digitaliseret til netpublikation ved Kirsten Lyshøj
2005 genoptrykt (med enkelte rettelser) i 400 eksemplarer
Layout: Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Inger Ejskjær: Er skånsk i familie med jysk?	6
Nina K. Grøftehaug: "Tak ska' do ha'!" – og hvad siger man så?	12
Inger Schoonderbeek: "Jow, vi taler stadig dialekt!"	16
Torben Arboe Andersen: Melbyttel og sakkuk – kulinariske låneord sydfra	22
Viggo Sørensen: Pa Niesvis, Pæ Stårk og Lill Peer ve ær Ehnd ...	34
Allan Karker: Folkemål og sproghistorie*	41
Marie Bjerrum: Angel-ordbogen – en imponerende præstation* ...	46
Sprogminuttet 1995	52

* markerer anmeldelse

Forord

Hermed 15. årgang af Ord & Sag. Som en jule- og nytårshilsen til Jysk Ordbogs meddelere med tak for den hjælp, de har ydet os i årets løb. Men også som en orientering om instituttets virksomhed henvendt til ordbogens kommende brugere og til de bevilgende myndigheder.

Hæftet indeholder i år – ud over beretningen – en række korte artikler og to anmeldelser af nyudkomne dialektmonografier. De fleste bidragydere er medarbejdere ved instituttet (se fotografiet nedenfor). Marie Bjerrum og Inger Ejskjær er gode kolleger fra vort søsterinstitut i København (hvor Ømålsordbogen udgives). Allan Karker varetager formandskabet for Nordisk Sprogsekretariat.

Vi har som vanligt valgt emner fra vidt forskellige dele af vort fagområde – i håb om, at hver enkelt læser vil støde på noget, der særlig appellerer til hans eller hendes interesser.

Red.

Medarbejderne ved instituttet samlet i biblioteket. Fra venstre de midlertidigt tilknyttede: Jørn Rom Jensen, Nina K. Grøftehaug og Inger Schoonderbeek; midtfor instituttets sekretær Kirsten Lyshøj; til højre de tre redaktører af Jysk Ordbog: Ove Rasmussen, Torben Arboe og Viggo Sørensen.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Udarbejdelsen af Jysk Ordbog, der er instituttets helt centrale opgave, har i 1995 omfattet redaktion af afsnittet fi-ø – flå med et grundmateriale på ca. 55.000 kartotekssedler. Der er i alt redigeret godt 300 spalter, hvortil kommer 17 helsideskort over centrale ords udtale- og bøjningsformer samt 114 spaltekort, der viser dialektale ords eller særbetydningers udbredelse. Det har de senere år vist sig muligt at redigere stadig større afsnit; dette hænger sammen med redaktørernes voksende erfaring og de store fordele, der er forbundet med brugen af edb i redaktionsarbejdet.

Takket være bevillinger fra Aarhus Universitets Forskningsfond har vi desuden haft mulighed for at fortsætte den i 1993 påbegyndte nødvendige justering og supplering af bogstav A, herunder også nyttegning på edb af helsideskort og udarbejdelse af spaltekort. Herved bringes dette afsnit på linje med den fra bogstav B anvendte redaktionspraksis og samtidig finder der en edb-lagring sted. Arbejdet har i år omfattet 83 spalter tekst, 12 helsideskort og 44 spaltekort.

De færdigredigerede afsnit omfatter nu ca. 3500 spalter inkl. kortbilag og har dermed nået et sådant omfang, at tanken om udgivelse må forekomme rimelig. Derved kunne udgivelsen forløbe næsten parallelt med udgivelsen af *Ømålsordbogen*, der dækker de danske ødialekter (minus bornholmsk), og som redigeres ved vort søsterinstitut ved Københavns universitet. Af denne ordbog er indtil nu udgivet 2 bind omfattende afsnittet A – Dagløn (ca. 1900 spalter), men selve redaktionen er nået frem til slutningen af bogstav G.

Jysk Ordbog råder dog ikke i øjeblikket over økonomiske midler, der muliggør en udgivelse til en overkommelig salgspris. Så snart bog-

stav A er opdateret, vil vi derimod overveje en næsten omkostningsløs publicering over Internet, så det færdigredigerede bliver tilgængeligt for alle med adgang til nettet.

Også i år er der udført et stort arbejde med udskrivning af spørgelister. Besvarelserne af ca 200 spørgsmål (besvaret af gennemsnitligt 7-800 meddelere) er blevet databehandlet. På grundlag af dette materiale er der udarbejdet ca. 900 dialektgeografiske arbejdskort og udskrevet ca. 3000 sedler til ordbogskartoteket. Desværre har vi i år kun i begrænset omfang kunnet få hjælp til dette arbejde fra ansatte i jobtilbud.

Instituttet har i forårssemestret været værtsinstitut for en hollandsk gæstestuderende, Inger Schoonderbeek, der netop ved Amsterdams universitet har bestået sin "doctoraal-examen" efter 5 års studier i nordiske sprog med dansk som hovedfag. Medens danskstudiet herhjemme i de senere år kun i yderst begrænset omfang har omfattet fag som fonetik, sproghistorie og dialektologi, der er nødvendige redskabsfag for redaktionen af en dialektordbog, indgik disse fag i Inger Schoonderbeeks uddannelse i Amsterdam. Under opholdet hos os udarbejdede hun en specialeafhandling, som hun har givet en kort beskrivelse af side 16ff.

Inger har efter sin eksamen ekstraordinært fået et dansk statsstipendium til studieophold i 5 måneder, og ved bevillinger fra Aarhus Universitets Forskningsfond og Philips Danmark vil hun kunne forlænge studieopholdet her med yderligere 7 måneder. Da Jysk Ordbog inden for en kortere årrække vil komme til at stå over for et alvorligt rekrutteringsproblem, er det vort håb, at vi vil kunne skaffe bevillinger, der muliggør hendes fortsatte tilknytning til ordbogsarbejdet.

Der er ved instituttet i årene fra ca. 1950 til begyndelsen af 1980'erne foretaget omfattende optagelser på spolebånd af jyske dialekter. Da disse optagelser aldrig vil kunne gøres om, er det os magtpåliggende at fremtidssikre det store materiale, hvilket i øjeblikket bedst gøres ved at overføre optagelserne til cd'er. Vi er derfor meget glade for en bevilling fra Jyllands-Postens Fond, der har gjort det muligt at anskaffe en cd-brænder med tilhørende programmel etc.

Ud over de ordinære driftsbevillinger har vi i år med tak modtaget følgende:

Jyllands-Postens Fond: kr. 50.000 til cd-brændere og programmer.
Philips Danmark A/S: kr. 15.000 til studieophold for Inger Schoonderbeek.

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 83.000 til opdatering af Jysk Ordbog bogstav A.

Instituttets båndsamling med jyske dialektprøver fylder to brandsikre skabe – og så står båndene endda i to lag på hver hylde! Skabene rummer ca. 1120 bånd med optagelser fra ca. 550 sogne (dvs. mere end hvert tredje jyske sogn). Disse uerstattelige optagelser forsøger vi nu at sikre ekstra godt ved digitaliserede kopier.

Inger Ejkskjær:

Er skånsk i familie med jysk?

– lidt om fællesgloser i de to dialekter

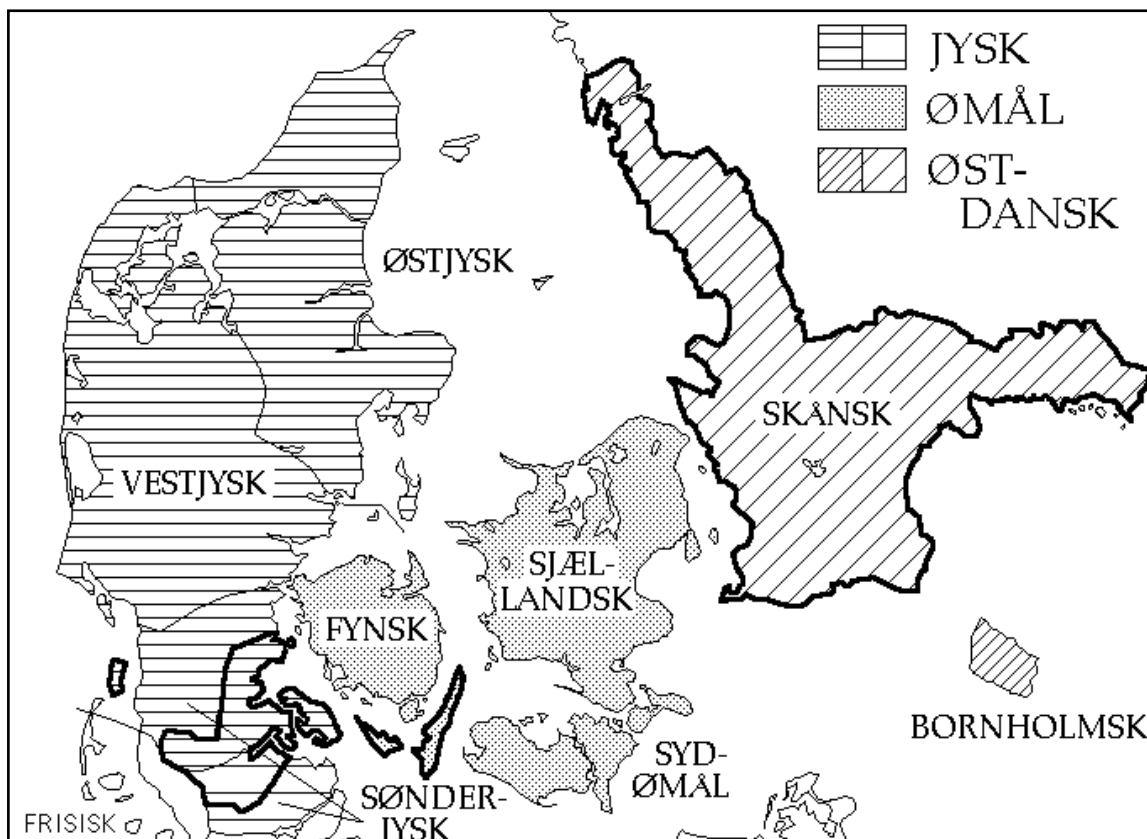
At der er ligheder mellem sjællandsk og de gamle østdanske dialekter (i Skåne, Halland og Blekinge), det er en kendt sag. Der er også påpeget ligheder mellem disse østdanske dialekter og dialekterne på Møn, Falster og Lolland.¹ Og et østdansk fænomen som tonal accent (ordtone) rækker jo helt over til Sønderjylland. Men bortset herfra er vi vant til at opfatte skånsk og jysk dialekt som meget forskellige yderpunkter i de danske dialekters udvikling.

Ikke desto mindre kan man finde visse glosemæssige overensstemmelser mellem jysk og skånsk, hvor de pågældende ord er ukendte i de mellemliggende sjællandsk-fynske dialekter. Med udgangspunkt i en “skånsk-svensk-dansk” ordliste har jeg nærmere gransket en håndfuld af disse skånsk-jyske fællesord. Jeg måtte i den forbindelse konsultere samlingerne i alle de store skandinaviske dialektordbøger og -ordsamlinger (*Ordbok över Sveriges Dialekter*, *Norsk Målførearkiv*, *Jysk Ordbog* og *Ømålsordbogen*) og skylder tak for omfattende excerpter modtaget især fra dr. Vidar Reinhammar (Uppsala), men også fra førstearkivar Arve Borg (Oslo) og lektor Ove Rasmussen (Århus).

På de følgende sider vil jeg kort præsentere 4 “skånsk-jyske” ord, som i hvert fald en del af Ord & Sags læsere vil nikke genkendende til. Til artiklens udformning har jeg fået stor hjælp af Viggo Sørensen (Århus), der også har bidraget med jysk materiale til ordet *huske* – et ord, som ikke oprindelig indgik i min undersøgelse.

---

¹ Chr. Lisse: Nogle østdanske træk i de danske sydøsmål. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* (1965) s. 87-100.

De vigtigste danske dialekter, fordelt på hovedgrupperne jysk, øsmål og østdansk. De åbne signaturer viser danskens tilbagegang: de skånske dialekters forsvenskning siden 1658, de sydslesvigskes fortykning gennem 1800-tallet. Dialekterne med fed omramning har tydelig tonal accent (ordtone). Kortet bygger på et tilsvarende s. 19 i *Sprogene i Norden* (1983; red. af Bertil Molde og Allan Karker).

Kronnie

“te Aalt, hwa A søh, saa enten kronnied han, eller hwinnied han, eller rimmed han, aa A faastoed aalti hwa han minnt”, hedder det hos Blicher om hesten Messingjens.² Og denne betydning af *kronnie*, nemlig ‘småvrinske (veltilpas el. efter foder)’ er ganske almindelig i Midtjylland (medens nordjyderne i de fleste sammenhænge foretrækker *rimme*, sønderjyderne *rønne* el. *ronne*).

Men *kronnie* (el. nogle steder *krønne*) er helt samme ord, som i den skånske ordliste skrives *kröna* og der oversættes ‘rømme sig, småhoste’ (jf. med samme betydning bornholmsk *krönna*). Her østpå er det altså folk, der *krön(n)ar*, men en sådan overførsel på mennesker er

² St.St. Blicher: *E Bindstouw* (1842) s. 37.

også belagt på jysk: på Holmsland kan mænd *kronnie* (= ‘småle, med en særegen næselyd’); i Fjends herred nordvest for Viborg kan man spørge: *hå do fåt en tus í æ hals? a tøs do kronjær*³; i Vendsyssel-ordbogen oversættes *krønne* med ‘grine dumt’; og på Djurs kan man til en utålmodig person sige: *de kå ænt nøt, do kroni*.⁴

I de danske ømål er ordet ikke optegnet. Dog kan man sporadisk på Sjælland møde en afledt form *krønske, kronske* (= ‘småvrinske’ mv.), der minder om sydsvensk *krönska, krömska* (= ‘småhoste’ og lign.)

Mulle(brød)

Ældre læsere fra Sønderjylland kan i deres ungdom have hørt om madretten *mulle(-brød)*, dvs. brød kogt eller dyppet i suppefedtet efter kogt skinke, grisehoved mv. I en beretning fra Åbenrå-egnen fortælles der fx om første slagtedag: *Til frokost fik man tit ... tykke brødkiver dyppet i gryden, hvor svinehovedet med tilbehør stod og småkogte og hvor fedtet havde samlet sig i et tykt lag ovenpå; brød dyppet i dette lag blev kaldt “mullebrød”, og de gamle, som endnu kan huske den ret, slutter med ordene: “oh, vo de schmacht”*.⁵

Nøjagtig samme betydning havde *mollje-*, *mållebrö* på skånsk – og i øvrigt langt op i Sverige og Norge (sidstnævnte sted i formen *mylja*). Mange steder i Skåne og Blekinge har denne ret sågar været fast ingrediens ved julemiddagen. I de danske ømål finder man derimod ikke ordet *mulle* brugt om mad.

Der er muligvis kun tale om en særbetydning, når *mulle* betegner ‘fedtdyppet brød’. For ordet har også (i former som *mölja, mörja* mv., men naturligvis uden efterleddet *-brød*) en bredere betydning af ‘blød masse, ælte, rod’, overført tillige: ‘mængde, hob’ – og det spredt i hele Skandinavien. Jeg har andetsteds forfulgt etymologien og betydningsudviklingerne af dette gammelnordiske ord; her vil jeg nøjes med et par jyske eksempler på den bredere brug af ordet: På Holstebro-egnen

³ Oversættelse: Har du fået en tudse i halsen? Jeg synes du “kremter” (rømmer dig sådan)!

⁴ Oversættelse vel nærmest: Det kan ikke nytte, du knurrer!

⁵ *Sønderjydsk Maanedsskrift* (1971) s. 488 – Oversættelse af udbruddet til slut: Oh, hvor det smagte!

er hørt, at *de leq'ær i jæn' muli*⁶, og på Tønder-egnen kan de sige, at vi *ha fanæt æn he'l mulæ fesk*.⁷

Hyrde

For dette ords vedkommende tænker jeg ikke på den ligefremme betydning: fåre- el. kvægvogter (om en voksen *byhyrde* el. et barn med mere begrænsede opgaver). I den betydning er ordet nemlig fællesdansk – samt sydnorsk (i formen *hyrding*) og sydsvensk, medens man længere nordpå bruger ord som *gjætar*, *vaktare* mv.

Nej, det er i en overført og nedsættende betydning af ordet, den skånsk-jyske overensstemmelse viser sig. I den ovennævnte skånske ordliste oversættes *en gammal höre* til en 'original, knark, sær fyr' (og tilsvarende kendes i Mellemsverige *herde* = 'tølper, kanalje, slyngel'). På jysk grund finder man en lignende betydningsudvikling (> 'ubehøvlet fyr, høved, ædedolk') belagt fra Samsø og Sydøstjysk, førstnævnte sted også i sammensætningen *hyrdehoved* ('så'n å 'hjo'æ, how'æ han wa⁸) og i afledningen *hyrde* ('ubehøvlet, dum, for-slugen').

For øvrigt er en helt anden (og generaliserende!) betydning slået igennem i bornholmsk, hvor *horra* er blevet normalordet for 'dreng'. Er der tale om en 'hyrde-, vogterdreng', må bornholmerne sætte et nyt førsteled på ordet: *vautehorra*.⁹

Huske

Jylland falder i tre skarpt afgrænsede dele, for så vidt angår dialektordet for at 'huske' noget, jf. kortet på s. 11. Nord for en linje Randers–Silkeborg–Holstebro hedder det *huge* (udtalt *håw*· el. lign.); syd for en linje Horsens–Vejle–Varde samt på Djursland og Samsø hedder det *hugse* (udtalt *håw·s* el. lign.); endelig hedder det i et midtjysk område mellem de nævnte linjer *huske* (egl. *hugske*, udtalt *håw·sk* el. lign.).

⁶ Oversættelse: Det hele ligger i én pærevælling.

⁷ Oversættelse: Vi har fanget en hel masse fisk.

⁸ Oversættelse: Sådan et ubehøvlet høved, han var!

⁹ J.C.S. Espersen: *Bornholmsk Ordbog* (1908) s. 135.

De tre ord er forskellige afledninger af det gamle substantiv *hu* (oldnordisk *hugr* = sind, jf. udtryk som *gram i hu*). Med god geografisk logik er det ordet fra Djursland, Samsø og Sydjylland, der også hersker i ødansk: *huwse*, *høwse* mv. – ja selv i bornholmsk *housa*. Mere forbavsende genfinder man det midtjyske ord i skånsk (og sydsvensk) *huska*, *hoska* (nogle steder som sideform til *husa* og lign.). Det er formentlig fra skånsk, at ordet (via københavnsk) er indgået i dansk rigsmål.¹⁰

Og hvad kan man så konkludere?

De 4 udvalgte ord – i et par af tilfældene måske rettere: ordformer el. ordbetydninger – er som sagt fælles for jysk og skånsk, hvorimod de savnes i sjællandsk, fynsk mv. Kan man nu tage det til indtægt for en nær sproglig (måske endda: kulturel) forbindelse mellem disse yderområder af det gamle danske sprogområde? Næppe (– lige så lidt som østsønderjysk ordtone og manglende stød skyldes svensk invasion i 700-800-tallet¹¹).

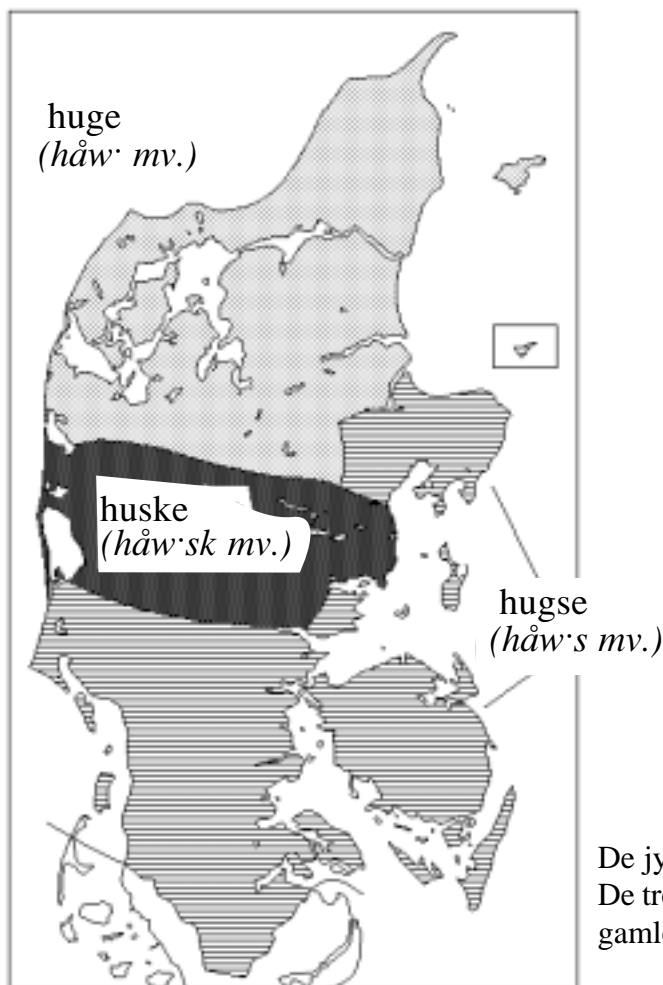
Alene den store forskel på de betragtede ords totale udbredelse (ud over Skåne og Jylland) bør mane til eftertanke: *mulle*(brød) ses optegnet i det meste af Skandinavien, *kronnie* etc. kan snarest betegnes som et Skagerak-Kattegat-ord, *hyrde* (i nedsættende betydning) og *huske* (med -k-) er ud over jysk og skånsk kun afhjemlet i nogle få sydsvenske dialekter. Hvis vi fortsatte med andre af de fælles jysk-skånske ord, ville variationen af udbredelsesområder kun forstærkes.

Efter al sandsynlighed er de “skånsk-jyske ord” ikke andet end en vilkårlig overlevering af bestemte oprindelig fællesskandinaviske ord i netop disse sproglige yderområder, medens de er gået i glemmebogen eller er blevet udkonkurreret i de mellemliggende ødanske dialekter – hvor udviklingen også i så mange andre henseender er gået hurtigere. De “skånsk-jyske ord” er, hvad sprogvidenskaben kalder *relikter*.

---

¹⁰ *Ordbog over det Danske Sprog* bd.VIII sp. 757.

¹¹ En sådan forklaring er fremsat i Erik Kroman: *Musikalsk Akcent i Dansk* (1948). Den blev dog straks imødegået, stærkest af Poul Andersen i *Danske Folkemål* bd. XV s. 102ff.

De jyske dialekters betegnelse for *huske*.
De tre ord er forskellige afledninger af det gamle *hu* (= sind).

Men så har denne undersøgelse alligevel ført frem til en væsentlig pointe: Dialektord, vi hver for sig støder på i vor beskæftigelse med øsmål, jysk, svensk el. norsk, ville i mange tilfælde blive bedre belyst, hvis vi havde lettere adgang til det øvrige skandinaviske dialektmateriale. Især når det drejer sig om sjældne, forvanskede el. mangelfuldt optegnede gloser, kan der være hjælp at hente til identifikation og tolkning – og undertiden hen over store geografiske afstande!

Jeg vil erklære mig enig med Vidar Reinhammar¹² og Claes Åneman¹³ i, at nordiske ordundersøgelser ikke bør standse ved statsgrænserne: de bør udnytte arkivmateriale også hen over grænserne. Og så savner vi for øvrigt et fællesskandinavisk ord-atlas!

¹² Vidar Reinhammar: Sprogkontakt i Sydvestskandinavien, *Ord & Sag* (1992) s. 23-45.

¹³ Claus Åneman: Om utvecklingen af gammalt uddljudande *wr* i nordiska, särskilt svenska, dialekter. *Svenska Landsmålen* (1991) s. 69-88.

Nina K. Grøftehaug:

“Tak ska' do ha'!”

— og hvad siger man så?

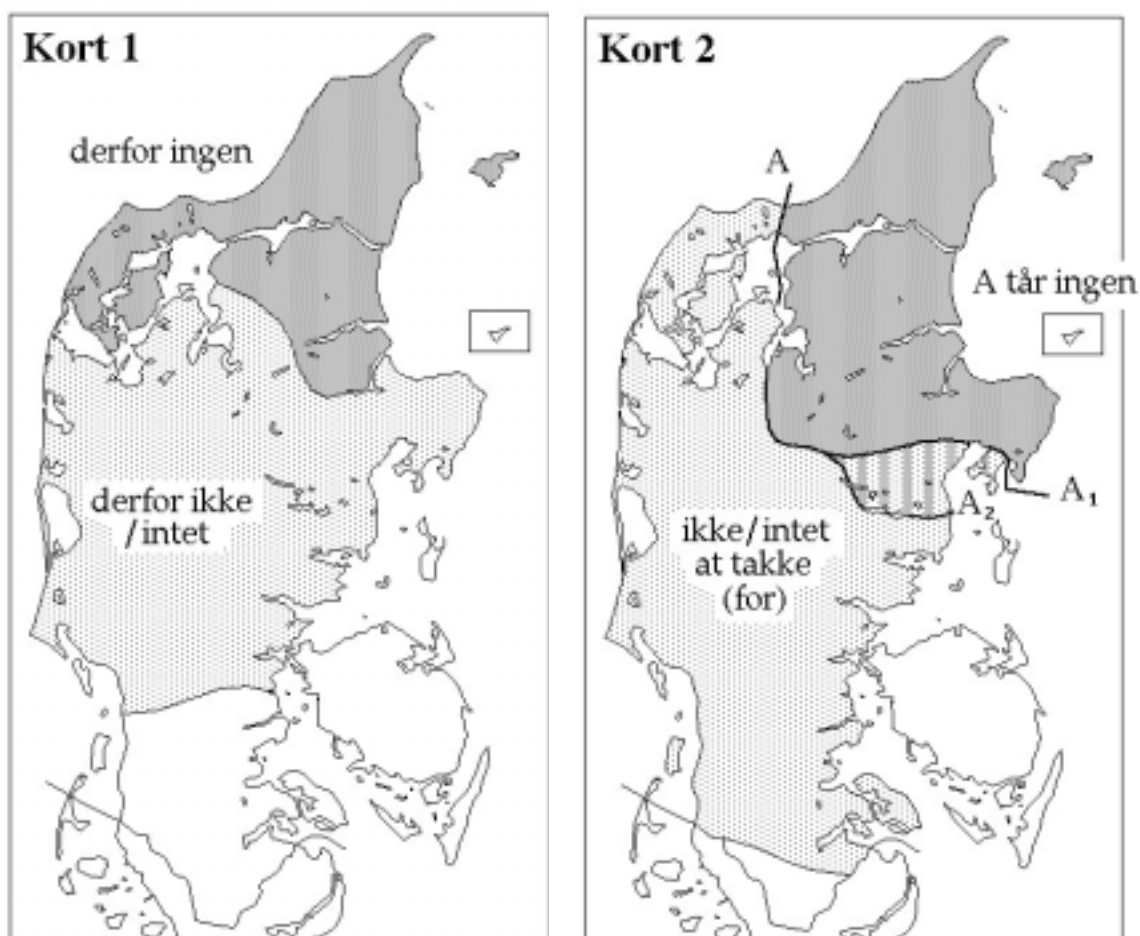
Et Stykke Sønden for Rimmen slog de ind på en Sti, der over de fattige Marker førte ud til Gøttrup Strand ... Nu vilde Anders Peter vende om. Andrea sagde, at hvis det havde været tidligere paa Aftenen, kunde han have fulgt med ind og sagt Godaften til hendes Forældre ... De blev staaende lidt, inden de skiltes; saa gav hun ham Haanden til Godnat. “No ska do ha Tak”, sagde hun. “Nej, derfor ingen”, sagde han glad. Saa gik de hver sin Vej.

Scenen er fra Richardt Gandrup's roman *Mørket* (1917), og Anders Peters kvittering på Andreas tak er netop den, man bruger heroppe på forfatterens fødeegn: **derfor ingen**. Man møder også udtrykket et godt stykke sydpå, helt ned til Randers-egnen, men længere nede og mod vest er det varianten **derfor ikke**, som tager over. Se kort 1.¹

Begge udtryk er så godt som ukendt på øerne, og mange har da også undret sig over denne jyskhed, fx forfatteren til dette indlæg i Socialdemokraten 24/6 1955: *I Århus og det øvrige Jylland er det almindeligt at benytte udtrykket: “Derfor ikke”. Man bruger det i stedet for “Selv tak”, og det er fuldt anerkendt og forståeligt for alle. Enhver københavnervil synes, det er noget mærkeligt noget at sige.”*

– Ja, for på “rigtigt dansk” (dvs. københavnsk-præget rigsmål) hedder det jo *selv tak*, *ingen årsag* eller *jeg be'r*, hvad jyder til gengæld finder skabagtigt.

¹ Grænsen er naturligvis ikke helt så skarp, som kortet viser: *derfor ingen* er optegnet i enkelte gode kilder så langt sydpå som Horsens-egnen, *derfor ikke/intet* tilsvarende helt op på Ålborg-kanten. Kilderne skal rimeligvis tydes derhen, at *ikke/intet* i nyere tid har bredt sig på *ingen's* bekostning. Om det lydligt sammenfald *ikke/ingen* og den dialektale udtale heraf, se note 3.

N.C. Lukman foreslår i sin bog *Fredericia Kolonien* (1939), at *derfor ikke* betegner “et Minde om Fredericias franske Rokoko ... hvor de smaa “Fruentimmer af Stand” lærte at neje yndefuldt og sige “Pas de quoi, Monsieur!” (s. 203). Selvfølgelig med overhovedet at anvende sådanne høflighedsfraser kan meget vel have sit udgangspunkt i dannede købstadskredse, men sprogligt set peger *derfor ikke* snarere mod det nedertyske *dor ni för* end mod fransk – jf. Bent Jul Nielsen i *80 Ord* (1992). Hvis udtrykket da ikke er opstået spontant på dansk grund!

Meget tyder på, at dette udtryk faktisk har bredt sig fra bykulturen. I A.C. Skyum: *Morsingmålets Ordforråd* (1951-54) betegnes *derfor ingen* som et nyere udtryk (bd. I. s. 257), og M.P. Ejerslev supplerer (også fra Mors) med denne kommentar: “for os ældre lyder det fremmed og skabagtigt og uden nogen som helst mening”. Yngre kilder i Nordvestjylland kalder derimod udtrykket “det gamle og normale”.

Nok lyder det sært i en københavners ører med *derfor ikke* – det er dog gennemskueligt, hvad der menes, og udtrykket er efterhånden temmelig kendt. Helt anderledes ville han studse over at få svaret **A tår ingen** (= jeg tager ingen – tak, naturligvis). Men det er i Nordøstjylland den ældre dialektale måde at udtrykke det samme på. Udtrykket er optegnet på Mols allerede i 1829 ved præsten A.B. Marcussen, og Niels Nielsen skriver i 1913 sammesteds, at “*A taaer engen ... er den almindelige Form, under hvilken en (udtalt) Tak tilbagevises*”. Ifølge Jysk Ordbogs spørgelister kendes udtrykket i hele området nord for linjen A på kort 2.²

Sønderjyderne har naturligvis også deres måde at kvittere for en tak på; her hedder det: **It å tak (for)** (= ikke/intet noget at takke for) el. lign. Denne høflighedsfrase anvendes også (med lidt anderledes udtale³) i store dele af Vest- og Midtjylland, faktisk helt op til linjen A på kort 2 – de fleste steder som en mere folkelig variant af *derfor ikke*, i Århuseggen (mellem linjerne A1 og A2) som et yngre alternativ til *a tår ingen*. Nogle læsere vil nok være stødt på udtrykket i Jeppe Aakjærs *Naar Bønder elsker* (1930): “*Andt kan a saamænd ett sej jer.*” – “*Ja, det er Urd nok. Tak ska du ha, Poul!*” – “*Ett aa takk! Faawal.*” (s. 54).⁴

Hvorfor nu alle disse formaliserede – og ikke altid lige gennemskuelige udtryk? Var det ikke nemmere at sige det ligeud, i jævne ord, når man kvitterer for en tak? Nej, det er i virkeligheden svært! Det ender let i vævende udredninger af typen “*Det er da ikke noget at tale om ... så meget var det da heller ikke ... du kan jo altid gøre mig en tjeneste en anden gang*” etc. – eller man må gribe til en spøgefuldhed for at afdramatisere situationen: “*så hellere en skilling*”, “*af mange tak døde*

² Derimod må det bero på en misforståelse, når *a ta'r ingen* også henføres til Sydvestjylland, se H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (1886-1914) bd. III s. 761.

³ Mest fordi adverbiet *ikke* udtales ret forskelligt hen over området: *it, ent, e't, e'*. Rigtigere ville det i øvrigt være at sige: neutrumformen *intet*, for det er ret beset dette pronomen, der i jysk bruges med betydningen ‘ikke’. Det *ikke/intet*, som optræder på kort 1, kan ud over de ovennævnte udtaler også have former som *entj, ejk* og *æ'*.

⁴ Oversættelse: “*Andet kan jeg såmænd ikke sige jer*” – “*Ja, det er (også) ord nok. Tak skal du have, Poul!*” – “*Selv tak! Farvel!*”.

smedens kat” etc. Det nemmeste, det hurtigste – og det sikreste! – er faktisk at bruge en indarbejdet floskel: “*selv tak*”, “*derfor ingen*”, “*A tår ingen*”, eller hvad det nu hedder på stedet.

Derfor støder man også i Jysk Ordbogs samlinger på andre udtryk end de ovennævnte, der har været ved at udvikle sig til kvitteringsfloskler – uden at de nogen sinde er slået helt igennem. Der er fx påfaldende mange kilder fra Vendsyssel, der besvarer en tak med et “*skij mæ det*” (= skide med det). Et par kilder fra Himmerland svarer “*a takker øwer*” (= jeg takker over). I Nord- og Midtjylland har mange brugt udtrykket “*de sku e’t ha kost*” (= det skulle ikke have kostet, nemlig: dig noget).

Floskler er altid et spørgsmål om *give and take*: du opgiver din spontane oprigtighed, men du opnår hurtigt og utvetydigt at få sat punktum for en åben situation. Når du siger “*a tår ingen*”, har du (paradoksalt nok) taget takken til dig – og så er dén ikke længere!

Inger Schoonderbeek:

“Jow, vi taler stadig dialekt!”

– om sprogbrug og sprogholdninger i Salling

I starten af februar 1995 kom jeg som udvekslingsstuderende til Århus for at udarbejde en specialeafhandling om sprogbrug og sprogholdninger i Jebjerg sogn, Salling. Kort efter ankomsten til Århus blev jeg introduceret på Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, og hele foråret igennem var jeg gæst på instituttet. I sommer afleverede jeg specialet som afslutning på fem års studier i Nordisk Sprog- og Litteraturvidenskab ved Amsterdams Universitet.

Specialeemnet var bestemt af min, men dog især min mors særlige tilknytning til Jebjerg. Hun kom i 1946 til Danmark som feriebarndom (via Red Barnet) og kom til at bo hos en meget rar familie på en gård i Nannerup lige uden for Jebjerg by. Allerede ved dette første besøg i Danmark, der varede ca. et halvt år, lærte min mor at tale dansk – eller rettere det sallingmål, som familien brugte til daglig. Siden rejste hun næsten hver sommerferie til Jebjerg – og endnu senere har hele vor familie nydt mange gode ferieophold heroppe!

Det første dansk, jeg hørte og lærte at forstå, var altså sallingmålet (jeg har aldrig lært at *tale* det!), og i lang tid troede jeg, at det var ‘dansk’. Først da jeg begyndte at følge med i fjernsynet osv., fandt jeg ud af, at familiens dansk egentlig var en jysk dialekt.

Mit speciale starter med en oversigt over og diskussion om de forskellige danske sprogvarianter og holdninger til sprog. På baggrund heraf ønsker jeg selv at belyse

- hvilket sprog man benytter i Jebjerg til daglig (med ‘sprog’ mener jeg en af sprogvarianterne *dialekt*, *regionalsprog* (eller jyskfarvet rigsdansk) og *rigsdansk*)
- hvilken holdning man har til sit sprog, og hvordan denne har indflydelse på den sprogvariant, man bruger til daglig.

Jeg har kontaktet 40 af Jebjergs beboere i en alder fra 14 til 90, fordelt på fire aldersgrupper (-30, 31-55, 56-70 og 70-), hver med lige mange mænd og kvinder. Gruppeinddelingen skal belyse, i hvor høj grad alderen er afgørende for en persons valg af sprogvariant og holdning til de forskellige sprogvarianter. Køn og social klasse har ikke været inddraget i undersøgelsen.

Som første led i undersøgelsen bad jeg mine meddelere fortælle om Jebjerg skole, hvor de fleste havde gået, samt om deres barndom, fritidsbeskæftigelse, interesser og lidt om deres forhold til sprog. Derefter blev de bedt om at læse en rigsdansk tekst højt: et stykke af afsnittet “Det daglige arbejde” fra Jens Ejsings bog *Sø'en høj vi æ mø't i Salling*.¹ Nogle meddelere, som jeg havde en stærk fornemmelse af talte mere rigsdanskpræget end de plejede at gøre, blev bedt om også at læse den rigsdanske tekst på dialekt! Jeg blev meget forbavset over, at de fleste kunne klare en sådan oplæsning uden alt for store problemer. Både samtalen og oplæsningen blev optaget på kassettebånd, som jeg analyserede senere.

Som andet led i undersøgelsen blev meddelerne bedt om at udfylde et spørgeskema. Spørgsmålene handlede først og fremmest om deres egen sprogbrug (fx hvilken sprogvariant de bruger til daglig, til familie, og om de nogle gange bruger en anden sprogvariant i visse situationer, et såkaldt ‘sprogskifte’). Andre spørgsmål skulle belyse deres holdning til de forskellige sprogvarianter (bl.a. blev de bedt om at forholde sig til nogle udtalelser som fx: “københavnsk lyder bedre end sallingmål”, eller: “jeg føler mig bedre tilpas, når jeg taler dialekt”).

Ud fra båndoptagelserne var det nu mit mål at beskrive, hvor den enkelte meddeleres sprog befandt sig på en ‘skala’ fra dialekt over jyskfarvet rigsdansk til rigsdansk. Til brug ved denne analyse havde jeg udvalgt en række hyppigt anvendte træk, hvorved sallingdialekten skiller sig ud fra rigsmålet.² Anvendte meddeleren fx foransat artikel (*æ hus*) i stedet for efterhængt artikel (*huset*), blev der givet kryds i kolon-

¹ Se Jens Ejsing og Viggo Sørensen: “Om Salling og sallingmål” i *Ord & Sag* 13 (1993) s. 28-45.

² Som forbillede tjente et tilsvarende skema anvendt i Karen Margrethe Pedersen: *Dialekt - regionalsprog - rigssprog - en analyse af børns skolesprog* Institut for grænserregionsforskning (Aabenraa 1977).

Jebjerg skole. Dette foto brugte jeg som udgangspunkt i samtalerne med mine meddele-
re. Alle kunne fortælle noget om skolen: dels ligger den centralt i Jebjerg lige over for
kirken, dels havde de fleste af meddelerne selv gået der.

nen for dialekttræk – ellers i den tilsvarende for rigsmålstræk. Ud fra
hvor mange kryds meddelerne har i dialekt- hhv. rigsdanskkolonnen,
har jeg vurderet deres sprog som enten dialekt, jyskfarvet rigsdansk
eller rigsdansk.

Oplæsningen har jeg ikke analyseret på samme måde, da den blot
skulle belyse forskellen mellem den tekstfrie (og nogenlunde sponta-
ne) samtale og den tekstbundne (og derfor sandsynligvis mere rigs-
danskprægede) oplæsning. I de 13 tilfælde, hvor en meddeler blev bedt
om også at læse den rigsdanske tekst højt på dialekt, har jeg haft mulig-
hed for at konstatere, hvorvidt det oplæste stemmer overens med
Ejsings sallingmål.

Mit spørgeskema bygger delvis på Magda Nybergs tilsvarende fra
en undersøgelse af dialektens stilling i skolen (set ud fra bl.a. børnenes
synspunkt).³

---

³ Magda Nyberg: “Findes der dialektbarrierer i Danmark? (2). Rapport om et rund-
spørge blandt 531 skoleelever” i *Danske Folkemål* 22 (1979) s. 69-130.

Analysen af de optagne samtaler viser, at de fleste ældre meddelere fra Jebjerg taler dialekt eller et dialektpræget sprog. De fleste unge meddelere taler et mere rigsdanskpræget sprog, men mod min forventning kan kun en enkelt vurderes som rent rigsdansktalende.

Aldersgrupperne opfører sig dog langt fra homogent. Således taler to meddelere i den ældste meddelergruppe et meget blandet sprog (præget af rigsdansk), mens omvendt én meddeler fra den yngste gruppe taler dialekt. Hun kommer fra en familie, der bruger dialekten til daglig, og hun taler bevidst dialekt på kontoret, hvor hun arbejder, fordi hun mener, at kollegerne bør lære at forstå hendes 'rigtige sprog'. Hun føler, at hun ville miste noget af sin identitet, hvis hun opgav at tale dialekt. Når hun skal tale med en fra hovedkontoret, tilpasser hun dog sit sprog, så at det også forstås af de fremmede derinde.

De to midterste aldersgrupper udviser et meget blandet sprog. Her forekommer både dialekttalende, regionalssprogstalende og rigsdansktalende personer. Hos dem finder man det samme sproglige træk snart i rigsdansk, snart i dialektal udgave, og mange af dem skifter netop sprog, når de taler til en ikke-dialekttalende som mig. Et godt eksempel på sprogskifte ses hos en ca. 50-årig meddeler: jeg havde i forvejen hørt, at hun plejede at tale dialekt, men hvad jeg hørte under interviewet, var et meget kunstigt, rigsdansklignende sprog. Først da jeg gjorde hende opmærksom på, at jeg havde opholdt mig meget i Jebjerg og godt kunne *forstå* dialekten, skiftede hun til et mere dialektpræget sprog og begyndte fx at sige *a* om sig selv.

Spørgeskemaet indeholder også spørgsmål om meddelerens opfattelse af egen sprogbrug. På forhånd havde jeg ventet, at de fleste ville mene, de talte et mere rigsdanskpræget sprog, end de faktisk gjorde. Men de fleste vurderede faktisk deres eget sprog som dialekt eller som regionalssprog – og sjældent som rigsdansk.

De fleste meddeleres vurdering af eget sprog stemmer overens med min ovennævnte analyse. Kun 12 meddelere har en anden opfattelse af deres sprog end den, jeg er kommet frem til på grundlag af de udvalgte sprogtræk. Blandt de 12 mener de fleste, at de taler et sprog tættere på dialekten end det, de faktisk anvendte under samtalen. Man kan konkludere, at mange af meddelerne er ret bevidste om det sprog, de benytter sig af.

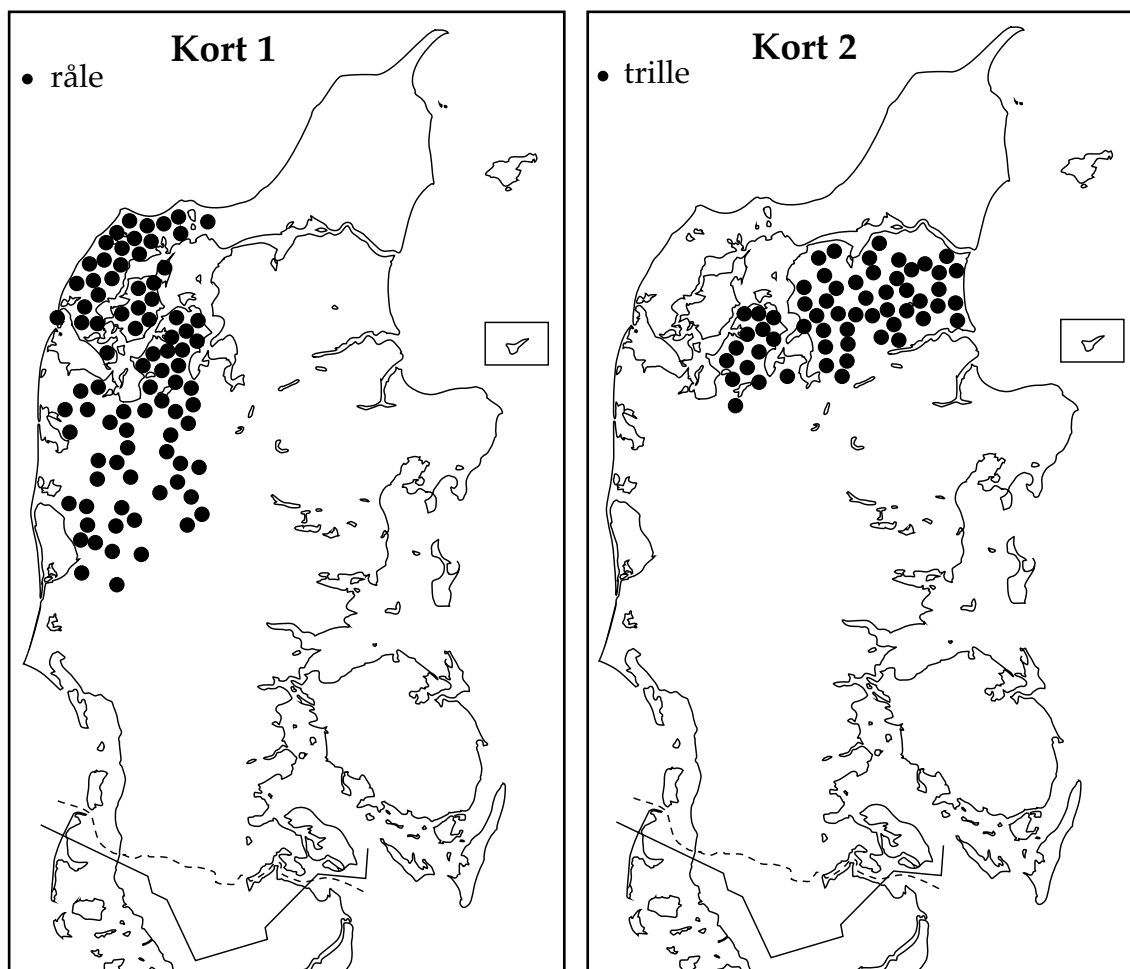
Mht. sprogskifte tyder spørgeskemaet på, at mange tilpasser deres sprog efter den aktuelle samtalepartner. Hvis han eller hun fx bruger *a*, vil meddelelsen i reglen også selv anvende dialekt.

Meddelernes svar viser i øvrigt, at holdningen til dialekt er positiv – også blandt dem, der ikke selv taler dialekt. Om man finder dialekten smuk eller ej, spiller ikke den store rolle. Afgørende for manges brug af dialekten er derimod, at de opfatter den som del af deres sallingiske identitet. Forældre argumenterer ofte med, at de kan give deres børn noget ekstra ved at bruge dialekten som hjemmesprog. Den almindelige opfattelse såvel blandt dialekttalende som ikke-dialekttalende er, at dialekterne er ved at forsvinde: det er synd, men det er nok blevet for sent at gøre noget ved det.

Det har været meget lærerigt og interessant at udføre et sprogligt feltarbejde om den jyske dialekt, der forbinder mit sproglige studium i Holland med min personlige tilknytning til Jebjerg.

Undersøgelsen og specialeskrivningen har ført til et forlænget ophold som statsstipendiat her i Århus. Jeg får hermed mulighed for at følge arbejdet med Jysk Ordbog, samtidig med at jeg tager hul på et projekt om sallingmålets – altså den egentlige dialekts – ordforråd.

Projektet skal belyse, i hvor høj grad dette ordforråd er særegent for sallingmålet, og hvilke af de nærliggende egne sallingmålet ellers i glosemæssig henseende slutter sig nærmest til. De mange besvarelser af Jysk Ordbogs spørgelister giver – sammen med ordbogens øvrige samlinger – et godt grundlag for denne undersøgelse.

Hvad ordforrådet angår, er Salling-dialekten snart i overensstemmelse med nabo-dialekterne mod vest, snart med dem mod øst. Verbet *råle* (= græde voldsomt) er et eksempel på det første (se kort 1); substantivet *trille* (= 'pølse' af kartet uld) et eksempel på det sidste (se kort 2). Begge kort bygger på besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste D (udsendt 1. gang 1955).

Torben Arboe Andersen:

Melbyttel og sakkuk

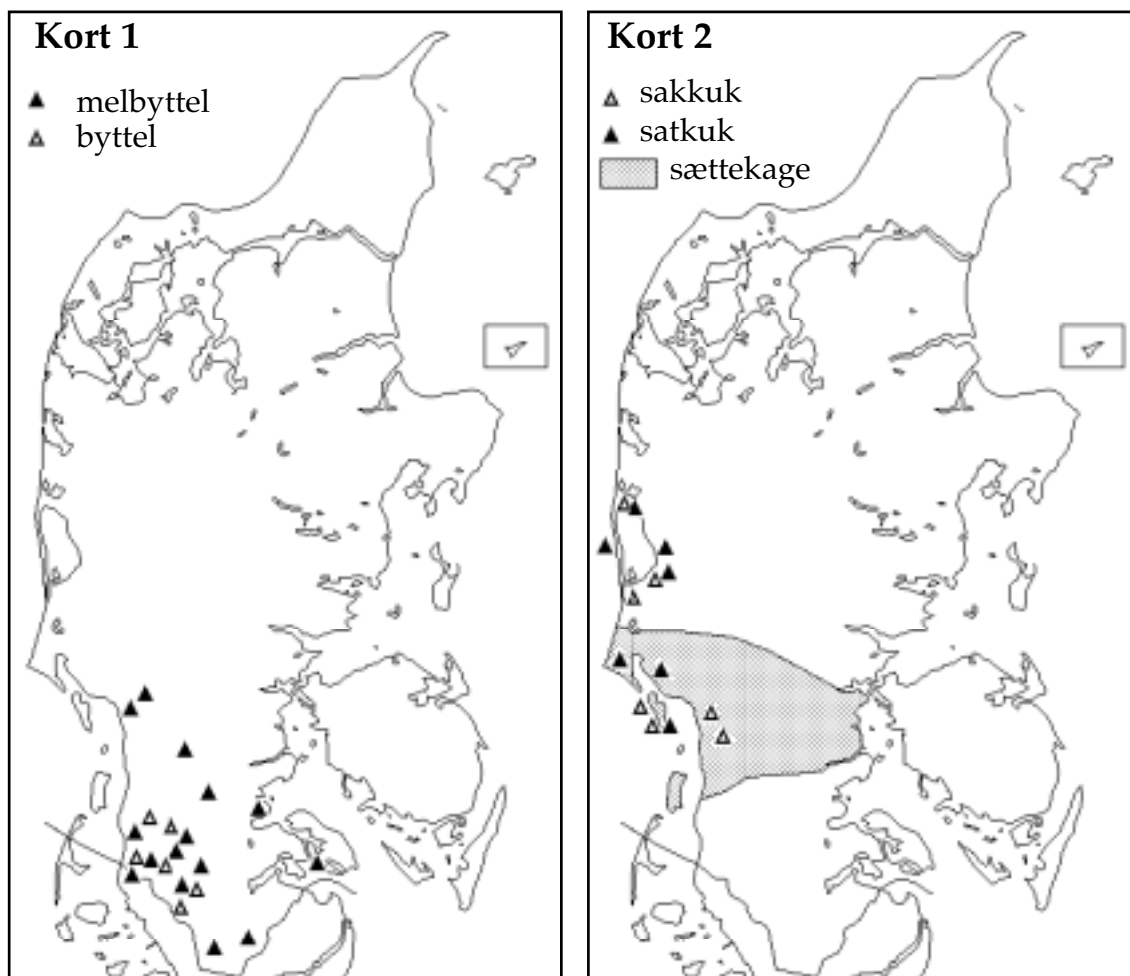
- kulinariske låneord sydfra

Melbyttel

Under redaktionen af afsnit *bj-* til Jysk Ordbog stødte jeg på det sammensatte ord *bjæstmelbyttel*, hvoraf jo kun det midterste led *mel* er almindeligt kendt. Men *bjæst* og *melbyttel* er velkendt i dele af Sønderjylland: *bjæst* betegner råmælk (dvs. mælk fra en ko, der lige har kælvet), og *melbyttel* er en slags budding eller (kogt) kage. Ordet *bjæst* (med sideform *bjøst*) er antagelig indlånt fra frisisk, idet man i ordbøger over nordfrisiske dialekter finder ord som *bjarst*, *bjåast* og *bjüst* anført i den nævnte betydning. I tysk hedder det tilsvarende ord *Biestmilch*; parallelt hermed har dialekten i Angel *bjæstmælk*, hvor *bjæst* altså formentlig er frisisk påvirket. I sønderjysk findes også sammensætningerne *bjæstbudding* og *bjæstbyttel* med samme betydning som *bjæstmelbyttel*.

Men hvad er nu oprindelsen til det ord, som Jysk Ordbog gengiver *byttel*, og som åbenbart kan betegne en slags budding? Ordet er indlånt fra nedertysk, hvor *büdel* = pung, pose (jf. tysk *Beutel*), og hvor også sammensætningen *mehlbüdel* er kendt. Sandsynligvis er det hele sammensætningen, der er indlånt og omsat til *melbyttel* i sønderjysk og det sydligste sydvestjysk. Simpleksordet *byttel* bruges også i betydningen “budding”; de to ords udbredelse ses på kort 1.

Og hvad har så et ord med betydningen “pung, pose” med mel og budding at gøre? I Mensings ordbog over de slesvig-holstenske dialekter (se litteraturlisten) forklares, at *mehlbüdel* oprindeligt betegnede den lærredspose, man kogte en slags budding i, og at ordet derpå blev et navn for selve retten. Det var (i min oversættelse) “en elsket festret, kendt overalt, fra gammel tid almindelig under dette navn især i Ditmarsken” (se kort 3 på s. 27), mens retten andre steder i Slesvig og

Holsten kaldtes f.eks. *groten Hans* eller *groten Klümp* (= store Hans, store klump). Feilberg (1886-1914) citerer en tysk kilde for, at *meelbüdel* er ditmarskernes nationalret. Mensing citerer kilder fra 17- og 1800-tallet, især Schütze (1800-06), for oplysninger om, at hovedingredienserne i buddingen er mel, æg og smør, og at den er på størrelse med et menneskehoved (deraf vel navnene med *groten* ovf.). I Ditmarsken er retten “durchsetzt” (fyldt?) med rosiner og korender (jf. Schütze under *Büdel*). I Eiderstedt- og Ditmarsk-området tilberedes retten også af blod i stedet for mælk, altså en slags blodbudding, en festret på slagtedagen (jf. Mensing hhv. Schütze). Til retten serverede man sirup eller blommedyppelse – eller smeltet smør, skinke el. flæsk. Der er altså ikke tale om en dessertbudding som nu, men om en hovedret.

Det nævnes i flere kilder i Sønderjylland, at retten er importeret; *melbyttel* “blev forhen kogt i en lærredspose, eller man tog bare et stykke lærred og bandt buddingen ind i; denne skik må være kommen til os sydfra”, bemærkes det fra Gram sogn; tilsvarende fra Åbenrå-egnen: “vi har kogt en “*melbyttel*” i vand, men det stammer fra Ditmarsken”.

I Ladelund lidt syd for den nuværende grænse var opskriften på *bjæstbyttel*: 1/3 mel, 1/3 mælk, 1/3 bjæst, desuden salt og lidt natron eller hjortetaksalt, det hele koges en time. I *melbyttel* bruges derimod et par æg i stedet for råmælken. Melet var bygmel, men senere kunne man også bruge rismel el. knuste tvebakker som “tørstof”. Fra det sydligste af de op til vor tid dansktalende sogne, Fjorde, nævnes, at der kræves bjæst også i almindelig melbyttel. Tilsætning af rosiner og korender nævnes kun i en enkelt (snarest nedertysk) kilde, og *melbyttel* med brug af blod i stedet for mælk er ukendt.

Efterhånden blev det almindeligt at koge buddingen i en form i stedet for en pose; formen kaldes bl.a. *melbyttel(s)·dåse*¹ eller blot *byttel·dåse*. Her er den oprindelige betydning af *byttel* (= pung, pose) tydeligt nok helt forsvundet, dvs. (*mel*)*byttel* betegner her kun selve retten og ikke den pose, retten blev brugt i.² Melbyttelforme kendtes også nordligere, f.eks. på Esbjerg-egnen.

I sin enkleste form var melbyttel/mehlbüdel alene nok ikke nogen festret, men med korender og rosiner kunne den i Angel bruges også juleaften i en fattig husholdning. Der skulle dog (som antydnet ovf.) sovs eller dyppelse til, før det blev rigtig godt. I Ottsen (1963-69) opregnes 3 slags: dels flæskeduelse, dvs. afsmeltet fedt med flæsketerninger i, dels smørsovs iblandet sirup, dels saftsovs (bd. 3, s. 20f.) – de to første altså ret kraftige sovse, mens saftsovs ikke blev regnet for noget: det var kun slik, mente karlene på gården ifølge en optegnelse fra nabosagnet Burkal; de ville have “dyppelse af stegt flæsk med sirup i” (jf. *Sønderjysk Maanedsskrift* (1961) s. 182). Blandede sovse af denne art ville mange jo nok betakke sig for i dag, men tidligere var de meget velanskrevne.

Udbredelsen af melbyttel styrker den opfattelse, at der “kulinarisk set” ikke har været nogen grænse mellem dansk og tysk – en konklusion, Koed Westergaard (1974) drager på grundlag af undersøgelser af søn-

¹ Fra Fjorde nævnes dog, at melbytteldåsen brugtes til at transportere buddingen i; men det er formentlig samme beholder, som den er kogt i. En tegning viser, at den har form som en høj gryde med låg.

² Jf. også Koed Westergaard (1974) s. 14. I slesvig-holstensk (Ditmarsken, jf. Schütze) er *Büdel-sack* eksempel på en tilsvarende pleonasme: ordet betyder direkte oversat “pose-sæk”; her er det dog retten og ikke “hylsteret”, der har fået dobbeltbetegnelsen tilknyttet.

derjyske egnsretter (s. 9). På den tid, da denne og andre retter opstod³, opfattede man sig i denne del af landet først og fremmest som slesviger, mens det nationale skel dansk/tysk først manifesterede sig i begyndelsen af 1800-tallet.

Sakkuk og satkuk

Ordet *sakkuk*, der har sideformen *satkuk*, betegner ligeledes en slags melbudding. Tidligere betragtede fanøboerne ifølge nogle af Jysk Ord-bogs optegnelser denne ret som deres “nationalret”⁴; f.eks. skriver en af vore meddelere: “*Satkuk* er en Fanøspecialitet, en slags kogt budding med sirup og (fedte)grever til”, altså samme sovs som ved melbyttel ovenfor. Men som det ses af kort 2 (på s. 23), kendes ordet også både på fastlandet “inden for” Fanø (Ribe–Esbjerg–Blåvand-egnen) og længere nordpå (egnene omkring Ringkøbing fjord) – og det gælder begge udtaleformer *sak-* og *satkuk*. Fra Ringkøbing-egnen anfører en optegner således, at *sa'tkuk* er en budding af mel, mælk og æg, mens en anden oplyser, at *sa'kkuk* er en melbudding, kogt i en buddingform, og at den er en almindelig middagsret, spist med gaffel; man dyppede stykkerne i “fedt med brankede flæsketerninger i”. Udtalen med vestjysk stød viser, at ordet er optaget i dialekten; på Fanø er der endda optegnet lydformer med vestjysk stød også i sidsteleddet: *sa'kku'k*. Ordet er også optegnet i former som *sakkug*, *Sack-Kuck*, *Zachu*, *sak-kok*, *sokkuk*, *satku*, der alle vidner om sprogbrugernes og optegnernes usikkerhed om, hvilket ord der egentlig foreligger. De fleste kan forklares som forsøg på gengivelse af *sakkuk*, men forleddet *sat-* i *satku* og *satkuk* er sandsynligvis påvirket af ordet *sættekage*, der har omtrent samme betydning; nærmere om dette nedenfor.

Også oprindelsen af *sakkuk* må søges sydpå. Lægger man mærke til, at første stavelse udtales omtrent som det tyske *Sack* (= sæk, pose), og at anden stavelse kan minde lidt om tysk *Kuchen* (= kage), er man på rette spor: *sakkuk* betegner ligesom *melbyttel* en slags kage eller budding, der oprindeligt blev kogt i en pose, sæk – eller rettere: dejen blev blandet på et stykke lærred eller lignende, der derpå blev bundet

³ Altså før år 1700, hvor man brugte flere melretter end senere, da kartofler vandt indpas i den daglige kost.

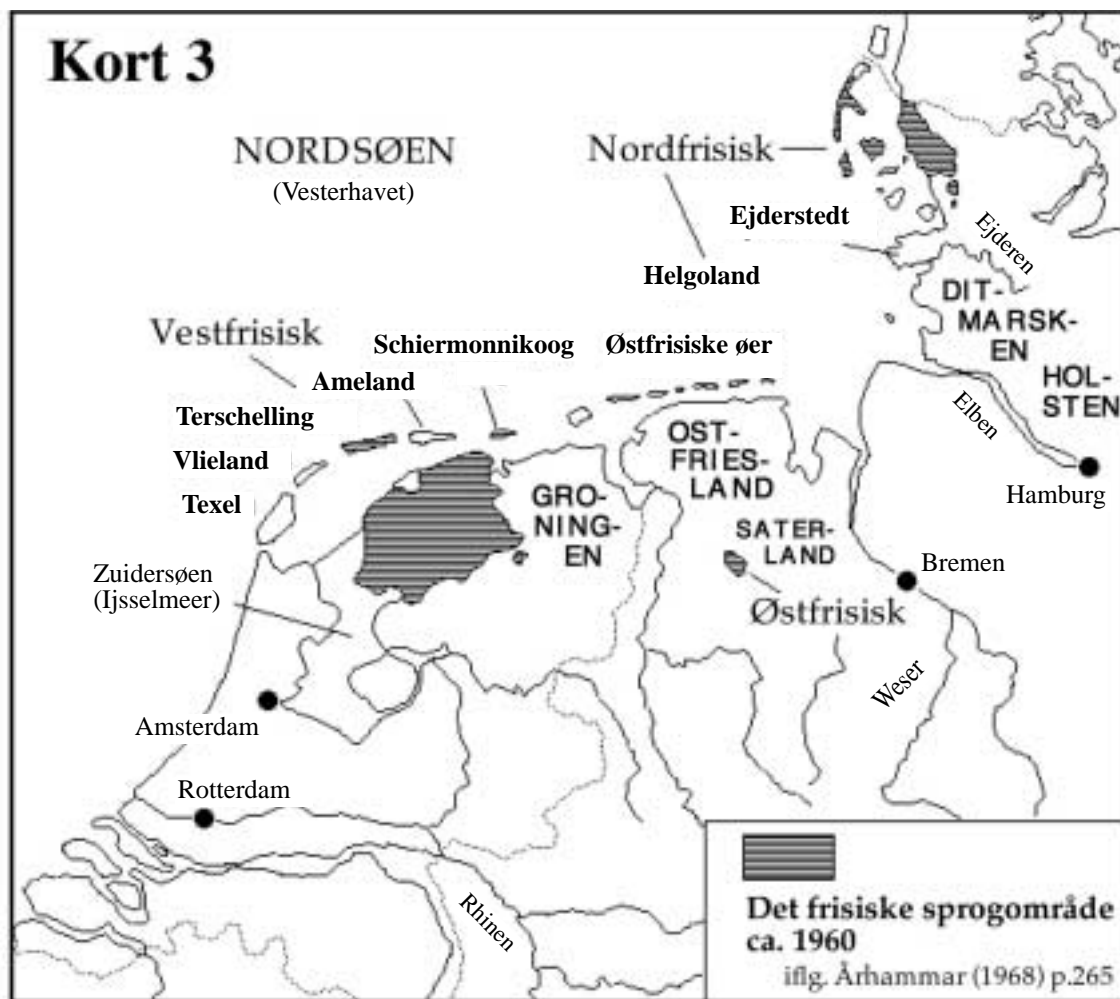
⁴ Det er med ordet “nationalret” som med “nationaldragt”: de er lidt misvisende, idet de netop ikke betegner noget nationalt, men kun noget (udpræget) egnsbestemt: egnsret, egnsdragt. – *Sakkuk* er også længere borte kendt som egnsret for Fanø, jf. f.eks. omtale i *Historisk Aarbog for Mors* (1924) s. 97 og *Aarhus Stiftstidende* 4/1 1959.

sammen til en pose, inden det hele blev kogt. En direkte oversættelse af *sakkuk* giver altså “sækkekage”, men man leder forgæves efter et tilsvarende sammensat højtysk ord “Sack-kuchen”. Men er der så tale om et indlån fra frisisk, eller måske en “hollandsk forbindelse”? Frisisk er jo blevet talt flere steder på øerne og kyststrækningerne i det nordlige Tyskland helt over til den hollandske provins Friesland (jf. kort 3).

Det helt oplagte gæt ville være, at ordet stammer fra hollandsk. Her er *zak* = sæk (*z* udtales som stemt *s*, ikke *ts* som på tysk), og *koek* (udtalt *kuk*) = kage. Ordet kunne så ifølge flere kilder, især fra Fanø, være indført til jysk af fanø-søfolk, formentlig tidligst i sidste halvdel af 1700-tallet.⁵ I *Fanø Ugeblad* 27/5 (1922) anfører N.M. Kromann således, at “Navnet og vel ogsaa selve Retten er af hollandsk Oprindelse, og Brugen af Sakkuk var i forrige Tider kendt ikke alene på de dansk-slesvigsk-holstenske Øer, men ogsaa paa de østfrisiske og vestfrisiske Øer i Zuidersøen”. Nogle år senere bemærker en anden Fanø-kilde på linie hermed, at det eneste sprog, der “kan tænkes at være Moder til vort Sakkuk, er Hollandsk” (ikke frisisk og nedertysk, der også overvejes), og at “Sakkuk den Dag i Dag er en yndet Ret i den hollandske Provins Friesland, en af de faa Egne, hvor frisisk Sprog og Folkeskik endnu er bevaret” (jf. *Fanø Ugeblad* 9/3 (1935)). Men et bevis i form af en faktisk optegnet hollandsk sammensætning *zakkoek* anføres ikke af disse kilder og heller ikke af andre, der har spekuleret over ordets oprindelse. Koed Westergaard (1974) konkluderer da også sine overvejelser om *sakkuks* sproglige oprindelse således: “Ordet *zak* (kan) give anledning til sammenligninger, men kan ikke bruges som bevis for, at retten er af hollandsk oprindelse” (p. 195). Ifølge Henningsen (1976) er “en af de mest elskede retter på alle nationers skibe budding ... lavet af en dejg af mel, mest hvedemel, og forskellige tilsætninger og kogt i en pose”, og denne ret kaldes af “hollandske og tyske sømænd ... Sackpudding, Sackkluit, Sackkuchen, sakkoek (og lign.)”. Desværre anføres ikke skriftlige kilder for disse oplysninger, så de giver ikke direkte sikkerhed for ordenes oprindelsessted.

Zakkoek er for specielt til at optræde i hollandsk-danske ordbøger eller i mindre hollandske ordbøger. For at finde det må man gå til “totalordbogen” over det hollandske sprog: *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (forkortes WNT). Bd. 27 er under udgivelse i disse år, og i hæfte 6 (udkommet i 1993) findes ordet – ikke som egentlig

⁵ Fra den tid udmønstrede mange Fanø-søfolk fra hollandske havne, jf. Kromann (1933-34) bd. III s. 5 ff., 22, 24 og fl.st.

opslagsform, men blandt sammensætningerne under *zak* (I). Her beskrives *zakkoek* som “en bestemt kage, af (boghvede)mel, mælk og eventuelt med sirup og korender; kogt i en lærredssæk” (min oversættelse). Som synonyme nævnes *jan-in-den-zak*, *jan-in-het-hemd*, *ketelkoek* (= jan-i-sækken, jan-i-skjorten, kedelkage). De få kilder til ordet, der anføres i WNT, er fra området Groningen i det nordøstlige Holland (se kort 3), hvor sproget tidligere var – ikke hollandsk, men nedertysk, jf. f.eks. König (1989) s. 56.

Fra *Fryske Akademy* (= Frisisk akademi) i Ljouwert⁶, hvor jeg har forespurgt om mulige forlæg for *sakkuk*⁷, kan man dog henvise til én

⁶ Det frisiske navn for “hovedstaden” i Friesland; hollandsk: Leeuwarden.

⁷ Denne og de i det følgende nævnte forespørgsler rettet til ordbogsredaktioner m.fl. i Holland og Nordtyskland skyldes naturligvis især, at de pgl. ordbøger ikke er nået frem til S i udgivelsen. Alle adspurgte personer og redaktioner har beredvilligt undersøgt materiale til belysning af mine spørgsmål og svaret mig hurtigt, hvilket jeg takker for. Det har været et hurtigt og effektivt samarbejde på tværs af landegrænserne. – Drs. Jarich Hoekstra, Fryske Akademy, skylder jeg særlig tak for tilsendselse af kopsisider fra ordbøger, jeg ikke har til rådighed: Keyser (1951), Molema (1887), Oud (1987), Roggen (1976).

direkte parallel til ordet: i dialekten på øen Ameland (se kort 3) er optegnet *sakkoek* (udtalt *sakuk*); retten består her af en slags kage af mel og kartofler, kogt i en lærredspose.⁸ Dialekten på Ameland er ifølge drs. Jarich Hoekstra “en blandet hollandsk dialekt på stærkt frisisk substrat” (altså med frisisk som grundprog); Århammar (1968) giver en lignende karakteristik (s. 271f.). Et tilsvarende ord *sekkoek* (udtalt *sækuk*⁹) er optegnet på øen Terschelling¹⁰ vest for Ameland, mens der fra øen øst for Ameland, Schiermonnikoog, hvis dialekt regnes for frisisk, er afhjemlet simpleksordene *sak* og *kúeke*, men ikke nogen sammensætning deraf¹¹. Fra øen Texel lige nord for fastlandet (se kort 3) foreligger ordet *sakmeel* med samme betydning som *sakuk*¹². *Zakkoek* betegnes af bl.a. Molema (1887) som sømandsord (= kage, ret kogt i en lærredspose)¹³; men ordet kan ifølge Hoekstra stamme fra vesthollandsk dialekt. Derfra kan ordet og retten være kommet til Amsterdam, hvor så danske sømænd kan have lært det. Dette kan tages som støtte for Kromanns udsagn om, at ordet er hollandsk, og at det bruges på de vestfrisiske øer.

Derimod synes der ikke at være belæg for den anden Fanø-kildes påstand om, at man i Friesland op til 1930'erne havde *sakkuk* som en velkendt ret: ordet eksisterer ikke i fastlands-vestfrisisk, ifølge Hoekstra. Eller måske rettere: retten har nok været brugt, men under andre frisiske navne, f.eks. *jan-yn-'e-sek*, *jan-yn-'t-hemd* (jf. de ovf. nævnte hollandske synonymmer i WNT), *blauwe jan* (= blå jan).¹⁴ Men hos en af WNTs kilder for *zakkoek*, nemlig Molema (1887), får man den oplysning, at retten mange steder i Groningen-området stadig er søndagsret hos bønderne (s. 206). Så i Holland øst for Friesland har retten altså været kendt under navnet *zakkoek* (sideform *zakkouk*); men som nævnt regnes dialekten i dette område for nedertysk.

⁸ Jf. Oud (1987) s.204. Måske er der tale om yngre version af retten; i hvert fald er dette det eneste sted, hvor kartofler omtales som ingre-diens (andre steder kun som tilbehør).

⁹ Altså en omlydt form af *sak*, jf. engelsk *sack*.

¹⁰ Jf. Roggen (1976) s. 99: *sekkoek* = jan in de zak, wite suster (jf. *zuster* i note 13).

¹¹ Jf. Fokkema (1968) s. 93 og 65.

¹² Jf. *sak-meel* = Jan in de zak (meelspijs); Keyser (1951) s.170.

¹³ Jf.: bij de zeelui: *zakkouk* (*zakkoek*) = zuster, meel in een linnen zakje gekookt (= “søster”, mel kogt i en lille lærredssæk); Mo-lemma (1887) s. 206 (under opslagordet *klônt* og synonymet *jan-in-'t-hemd*). Vedr *zuster* = søster: se note 23.

¹⁴ Jf. iøvrigt den tilsvarende brug af personnavnet Hans i nedertysk: *grotten Hans* ovf.; både *Jan* og *Hans* er kortformer af *Johannes*.

I et tysk naboopråde til Groningen, nemlig det tidligere østfrisiske område Ostfriesland (jf. kort 3), findes også en variant af *sakkuk*. Koolmann (1879-85) anfører ordet *sak-kôke* = sækkekage, melbudding, der “bindes ind” i en sæk eller en pose og koges i vand. Men – ordet er ikke hermed afhjemlet i frisisk. På trods af områdets navn har sproget i Ostfriesland, lige som på de østfrisiske øer nord for, længe været næsten udelukkende nedertysk; østfrisisk har kun overlevet i den lille enklave Saterland syd for Ostfriesland (jf. kort 3). Koolman anfører ikke, hvilke lokaliteter i Ostfriesland ordbogen dækker, men eksempelsætningerne i ordbogen ser generelt ud til snarere at være nedertyske end frisiske. Denne formodning bekræftes af bemærkningen hos Århammar (1990) s. 2028 om, at det frisiske ordforråd, der findes overleveret i nedertysk fra oprindeligt frisiske områder, anføres uden særlig markering hos bl.a. Koolmann. Forholdet er snarest det, at Koolmans ordbog dækker sproget i Ostfriesland og kun derfor kaldes “østfrisisk”, selv om det sproghistorisk set overvejende er nedertysk, blot med et islæt af frisiske reliktorde. Kramer (1961), der dækker det østfrisiske sprog i Saterland, har *Säk* og *Kouke*, *Kuuke*, men ikke nogen sammensætning heraf.

Også det ældste belæg på ordet findes i nedertysk, nærmere betegnet holstensk.¹⁵ Hos Schütze (1800-06) forklares ordet på denne måde (bd. II, s. 315, artiklen efter *Koken*): *Sakkook: heißt auf Dän. Holl. und unsern Elbschiffen ein von Segeltuch gemachter, mit Mehl, Rosinen, Pflaumen, Korinthen gefüllter und so gekochter Kuchensack, Schiffsbudding*, dvs. (i min oversættelse): “Sakkook hedder på dansk, hollandsk og vore skibe på Elben en “kagesæk”, (der er) lavet af sejldug (og) fyldt med mel, rosiner, blommer (el. svesker), korender, og kogt med (alt) dette; skibsbudding”. Med *Kuchensack*, (“kagesæk”), menes klart nok et klæde svarende til *melbyttel*: en pose, som kagen/ buddingen koges i. Det synes at fremgå, at *sakkook* er en sømandsret, der kendes ikke bare på Hamburg/Elben-egnen, men også på dansk og hollandsk. Formuleringen hos Schütze betyder dog snarest, at ordet og retten kendtes på danske og hollandske skibe, formentlig de, der kom på Elben og i den sydlige del af Nordsøen. Mensing (1927-1935) anfører med Schütze som kilde formen *sack-kook* (bd. IV, sp. 252), hvilket (formentlig) betyder, at *kook* efter hans vurdering har været udtalt med

¹⁵ Ordet er ikke afhjemlet i samlingerne på *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, oplyses det venligst af dr. Ingrid Schröder, Hamburg universitet.

langt *o* og altså ikke kort *u*, som den jyske form tilsiger. Fra Hamburg-området er ordet derudover kun optegnet én gang, nemlig i 1900-tallet: “*Sackkoken* = budding, kogt i pose, serveret med tørret frugt eller frugtsaft”, ifølge ordsamlingerne på *Hamburgisches Wörterbuch*.¹⁶

Ud over disse to eksempler er ordet ikke afhjemlet fra Slesvig-Holsten. Det indgår heller ikke i Jysk Ordbogs optegnelser fra Sønderjylland, herunder vadehavsøerne Mandø, Rømø og Sild (jf. kort 2).

Indtil nu har vi set *sakkuk* el. lign. afhjemlet i enkelte hollandske og nedertyske kilder, men ikke i kilder, der med sikkerhed er frisiske, hverken vest- eller østfrisiske (Terschelling havde *sek-*, ikke *sak-*, jf. ovenfor). Men er så nordfrisisk en mulighed?

De nordfrisiske ordbøger, jeg har til rådighed, dækker frisisk på øerne Sild, Föhr og Amrum samt den nordlige del af fastlandet: Viding herred og Moring (den østlige del af Böking herred).¹⁷ Her finder man ikke *sakkuk* nævnt. Ganske vist findes ordene *sak* (= sæk) og *kuk* (= kage) i ordbogen over frisisk på Sild (jf. Möller 1915), men sammensætningen *sakkuk* optræder ikke. Derimod har Sild et ord *kaak* (= hvidt brød, franskbrød); det er sandsynligvis indlånt fra jysk, og det så at sige erstatter *kuk* i denne sammenhæng, idet *sakkaak* = melbudding, kogt i en lærredspose! (jf. Mungard (1909) s. 181).¹⁸ I de øvrige ordbøger er de pågældende simpleksord snarere jysk påvirket, idet de noteres fx. *säk*, *sek*, *seek* henholdsvis *kaag*, *kååg*.

Udarbejdelsen af nordfrisiske ordbøger foregår især på *Nordfriesische Wörterbuchstelle*, Kiel universitet; heller ikke i kartotekerne der synes *sakkuk* eller tilsvarende afhjemlet.¹⁹ På *Nordfriisk Instituut*, Bredstedt, hvor en ordbog over nordfrisisk på Helgoland er under redaktion, har man heller ikke oplysninger om ordet.²⁰ De nordfrisiske ordbøger og ordbogskartoteker synes altså ikke at give Kromann ret i bemærkningen om, at *sakkuk* skulle være velkendt på de “slesvig-holstenske øer”.

¹⁶ Venligst oplyst af prof. Jürgen Meier, Hamburg universitet.

¹⁷ Desuden Outzen (1837/1969): *Glossarium der friesischen Sprache*, der indeholder ord også fra den sydlige del af Nordfriesland og fra Eiderstedt-halvøen umiddelbart syd for (jf. kort 3).

¹⁸ Henvisning hertil venligst givet af Hoekstra (jf. ovenfor) og Århammar (jf. note 20).

¹⁹ Venligst oplyst af dr. Alastair Walker.

²⁰ Venligst oplyst af prof. Nils Århammar, som vil være *Ord & Sag*'s læsere bekendt fra en tidligere artikel, jf. Århammar (1992).

Opsummerende kan det dermed siges, at *sakkuk* formentlig ikke er frisisk, idet hverken vest-, øst- eller nordfrisisk har *sak(-)*, men i stedet omlydsformer som *sek(-)*, *säk(-)*.²¹ Efter al sandsynlighed er ordet hollandsk, jf. dels omtalen ovenfor af *sakkoek* fra Ameland og *sakmeel* i samme betydning fra Texel, dels Hoekstras vurdering, at ordet måske findes i vesthollandsk dialekt. Det har været udbredt i Groningen og sporadisk kendt i Ostfriesland og Holsten, alle tre steder inden for det nedertyske sprogområde – i Groningen og Holsten formentlig indkommet som sømandsord, jf. Molema (1887) og Schütze (1800-06). *Sakkuk* er sandsynligvis også kommet ad søvejen til Fanø og derfra til det øvrige sydvest- og midtvestjyske udbredelsesområde.

Sideformen *satkuk* er antagelig opstået ved påvirkning fra *sættekage*, der betegner en lignende ret, udbredt i store dele af Sydjylland (inkl. den sydlige del af *sakkuk*-området) og det nordlige Sønderjylland (se kort 2); samme eller lignende kage blev også betegnet *ovnkage*, især i Sønderjylland.²² Denne kage blev bagt i en *sætte* (= et lerbakke el. en lerpotte), der blev sat yderst i den store ovn den dag, man bagte rugbrød og sigtebrød; man spiste den som middagsret med sovs af f.eks. sirup og flæsketerninger til. Udtalen *sæ'(t)*- (med vestjysk stød) har sandsynligvis i Fanø-Esbjerg området ført til sammenblanding med *sa'(k)*-, så det udlydende *-t* ved analogi er overført til *sa'kuk* og dermed har givet *sa'tkuk*. Denne udtale er så fulgt med retten i udbredelsen omkring Ringkøbing fjord. At udtaleændringen kan være foregået som skitseret, støttes af, at der stedvis har hersket “nogen forvirring” om, hvad *sættekage* og *satkuk* egentlig betød: *sættekage* har kunnet betegne melbuddingen og *satkuk* ovnkagen, ifølge Koed Westergaard (1974) s. 198.²³

Som tidligere nævnt blev *sakkuk* på Fanø betragtet som nærmest en “nationalret”, nødvendig ved de fleste gilder. Men så serverede man den også med et overdådigt tilbehør: sprængt lamme- eller svinekød, kartofler, spækterninger, svitsede løg, sirup og smør; på øens nordlige

²¹ Bortset altså fra Schiermonnikoogs *sak*, jf. ovf., som dog kan være hollandsk påvirket.

²² Nærmere om disse kagetyper hos Hansen (1954) s. 142f., Højrup (1966) s. 130f.

²³ Desværre har jeg ikke haft tid til en grundig gennemgang af Jysk Ordbogs materiale vedr. *sættekage*. Det skal dog lige nævnes, at *sættekage* et par steder på vestkysten nord for Fanø betegnes som en slags søsterkage – det gør *sekkoek* på Terschelling og *zakkouk* i Groningen også (jf. note 10 og 13).

del blev den endda serveret med saltet, tørret medisterpølse foruden kødet.²⁴ Hvor populær retten har været, viser også følgende humoristiske karakteristik af de fester, der gennem 50 år er blevet holdt i Sønderho Andelshus: *a sakkuk er der bløvn spist flere tons, / for et (= ikke) o snak om hva her er bløvn drokken a pons (= punch)!²⁵*

Litteratur

- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København.
- Fokkema, D. (1968): *Wezzenlist fan yt Schiermonnikoogs*. Ljouwert/Leeuwarden.
- Hansen, H.P. (1954): *Bondens Brød*. Kbh.
- Henningsen, Henning (1976): *Sømandens Kogebog*. – i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog*. Helsingør. s. 7-37.
- Højrup, Ole (1966): *Landbokvinden*. Kbh.
- Keyser, S. (1951): *Het Tessels*. Leiden.
- Koed Westergaard, Erik (1974): *Danske egnsretter*. Kbh.
- Koolman, J. ten Doornkaat (1879-85/1965): *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*. I-III. Wiesbaden.
- Kramer, P. (1961): *Seelter Woudebouk (Saterfriesisches Wörterbuch)*. Ljouwert.
- Kromann, N.M. (1933-34): *Fanøs Historie*. I-III. Esbjerg.
- König, Werner (1989): *dtv-Atlas der deutschen Sprache: (7. Aufl.)* München.
- Mensing, Otto (1927-35): *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. I-V. Neumünster.
- Molema, H. (1887/1985): *Woordenboek der Groningsche Volkstaal (etc.)*. Groningen.
- Mungard, Nann (1909): *For Sölring Spraak en Wiis*. Keitum.
- Möller, Boy P. (1915/1984): *Söl'ring Uurterbok (Wörterbuch der Sylter Mundart)*. Keitum?
- Ottsen, M.B. (1963-69): *Hostrup-Dansk*. II. del, bd. 1-5. Udg. af Ella Jensen og Magda Nyberg. Kbh.
- Oud, A.G. (1987): *Woa'deboek fan ut Amelands*. Ljouwert.
- Roggen, C. (1976): *Woordenboek van het Oosterschellings*. Ljouwert.
- Schütze, J.H. (1800-06): *Holsteinisches Idiotikon*. I-IV. Hamburg.
- Århammar, Nils (1968): *Friesische Dialektologie*. – i: Schmitt, L.E. (Hrsg.): *Germanische Dialektologie*. Wiesbaden. s. 264-317.
- Århammar, Nils (1990): *Friesische Lexikographie*. – i: Hausmann, F.J. (e.a.) (Hrsg.): *Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires*. II. Berlin/New York. s. 2022-36.
- Århammar, Nils (1992): *Om danske låneord i nordfrisisk*. – i: *Ord & Sag 12*. Århus. s. 46-65.

²⁴ Jf. Koed Westergaard (1974) s. 192 ff., hvor der også gives adskillige opskrifter på *sakkuk*.

²⁵ Jf. *Fanø Ugeblad* 20/2 (1970).

Det er efterhånden en stor del af arbejdet med Jysk Ordbog, der foregår som skærmarbejde. Her indtastes meddelernes spørgelistebesvarelser. På grundlag af indtastningen fremstilles der siden arbejdskort over dialektale gloser og udtaler – også på skærmen. Redaktørerne skriver endelig også ordbogens artikler og tegner de tilhørende helsides- eller spaltekort på skærmen. Alt lagres elektronisk, og de redigerede bogstaver A-F tænkes inden længe lagt ud på internet – som en foreløbig publicering.

Et af Jysk Ordbogs problemer er rekruttering af velkvalificerede yngre medarbejdere. Vi arbejder derfor ihærdigt på, at der oprettes tidsbegrænsede uddannelsesstillinger ved instituttet. Her fortæller institutleder Ove Rasmussen om ordbogsarbejdet til en interesseret Inger Schoonderbeek, der i øjeblikket som stipendiat er knyttet til instituttet.

Viggo Sørensen:

Pa Niesvis, Pæ Stårk og Lill Peer ve ær Ehnd

– om afledt brug af mandsnavnet Peder

“*Såen en Pa Niesvis!*” kunne det lyde, når en opsætsig knægt nede på Skanderborg-kanten blev sat på plads af sin husbond. En fummelfingret fyr kaldes i en kilde fra Sundeved *en Pær Drat*. Og i det meste af Jylland har en forsagt og rådvild person gået under navnet *en Per Tot*: “*Så stow a dær som en nanjen Pi’tåt*” (= så stod jeg der som en anden Per Tot), fortæller en hanherredbo – altså: uden at kunne gøre eller sige noget.

I alle tre tilfælde bruges mandsnavnet Peder som et almindeligt navneord. Der tales om en bestemt slags person, og slagsen fremgår af den vedføjede karakteristik: vedkommende er næsvis, har det med at dratte (= tabe) tingene, el. er en tot (= lille ubetydelig person).¹

Sådanne **karakteriserende personbetegnelser** har været flittigt brugt i dialekterne. Blader man videre i Jysk Ordbogs seddelmateriale under artiklen *Peder*, støder man snart på både *en Pi Gantes* (= gantet, tåbelig person), *en Pe Gasi* (der er ondsindet og stridbar som en gase) og *en Polækkenhund* (som er en hund efter lækkerier). Og så den dril-lende talemåde om et ægtepar, hvor det er konen, der bærer bukserne: “*De har det liesom Else-Mand og Pe’r-Kune*”.²

Nu er det ikke et særtræk for jysk at bruge navnet Peder på denne måde. Vi kender allesammen rigsmålsbetegnelserne *en vigtigper*, *en forsigtigper*, *en luskepeter* osv. – hvor navnet står som 2. sammensæt-

¹ Jf. *Ordbog over det Danske sprog* (ODS), bd. XXIV, sp. 284. Ordet regnes for et andet end (hår-, uld-) tot.

² Citeret efter Johannes Kok: *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland* (1870) s. 4. – Flere jyske eksempler på disse personbetegnelser er opreget af H.F. Feilberg i *Danske Studier* (1905) s. 24.

ningsled og karakteriseringen ligger i det første led. Men sådanne ord hører bestemt ikke hjemme i den fine ende af rigsmålet; det er folkelige betegnelser, som svarer til landalmuens *en hastepie* (som let bliver hastig, vred), *en tåkkepæjr* (= tosseper), *en helligpeer* (= hykler) – for nu at give et par jyske eksempler på denne variant.³

Gevinsten ved alle disse *Peder*-udtryk er, at man let kan få folk placeret i en (mere eller mindre kritisabel!) kategori – uden at besvære sig med et finde et passende navneord til vedkommende (*knægt, karl, kone* osv., endsige rigsmålsgeneraliseringer som *person* og *mandsperson*). Navnet *Peder* fungerer som en glimrende erstatning – en sproglig joker!

Den slags jokerkort har man flere af i almuens sprog. Mest oplagt er stedordet *én* (på jysk *jæn*): “*han/hun er en vigtig, nysgerrig, tosset jæn*”. Eller man kan bruge navnet på en legemsdel som joker og tale om *en dratfinger* (som taber tingene), *et ødslehoved* (som ødsler tingene væk), *en vrøvleskank* (som sludrer), *en ralterøv* (= en pjaltet person).⁴ Men disse jokere mangler den **jovialitet**, den spøgefulde afdratisering, der også ligger i *Peder*-udtrykkene.

Peder er langt fra det eneste personnavn, der kan bruges i sådanne karakteriserende betegnelser. Fra rigsmålet kender vi *en fjolle-frederik*, *en sjuske-dorte* mv., og vore dialekter er endnu mere opfindsomme. Ret beset er det jo også lige meget, hvilket navn man bruger som joker, når det bare skal betyde *én*; selv kønsforskell behøver ikke at spille nogen rolle: “I omtale kan en Mand let være en *Toidaarret* (= Tåri-, Tosse-dorte) og en Kone en *Soumikkel* (= Somikkel). Ligesom Kvinder ogsaa løb samme Risiko for at blive kaldt *Dounlas* (= Doven-lars), *Gallfrands* (= Galfrands) eller kunne komme til at staa som *Pe Tot*”, hedder det i en kilde fra Viborg-Randers-egnen.

Hvorfor da så mange karakteriserende udtryk med netop *Peder*? Rimeligvis fordi *Peder* igennem 3-4 århundreder har været et af de allermest populære drengenavne hos landalmuen (se kortet på s. 37).⁵ Forholdene har mange steder været som på gården Skumsballe på Hor-

³ Både Feilberg-artiklen fra note 2 og artiklen *Peter* i *ODS* (se note 1) giver flere eksempler på denne variant.

⁴ Om denne types produktivitet, se *Bondefrigørelse*, red. af Jørgen Andersen mfl. (1989) s. 125.

⁵ Jf. Georg Søndergaard: *Bogen om personnavne* (1979) s. 145 ff. Det kort, jeg henviser til, bygger på et tilsvarende i Søndergaards bog.

senskanten, hvor man i daglig tale måtte skelne mellem 3 Pedere vha. tilnavne: *Pe mand*, *Pe kål* og *Pe dræng* (om hhv. husbond, en af karlene og tjenestedrengen).

Som tilnavn valgte man naturligt nok noget karakteristisk ved vedkommende, men det gav selvfølgelig også plads for drilleri eller ondskabsfuldhed: *Døw Pier* (= Døve-Per), *Wolle Jæn Kik* (= Ole Énkik, som var blind på det ene øje), *Dront Jens Peter* (= Daske-Jens-Peter) osv.⁶ Det er uden tvivl denne type af øgenavne, der har leveret stof til de karakteriserende personbetegnelser: Når man i forvejen kalder en bestemt person *Per Nittengryn* (fordi han er så nøjeregnende, at han har tal på grynene i sin grød), og en anden person så pludselig optræder smålig – da er det oplagt at gribe til den førstes øgenavn og bruge det som et karakteriserende navneord: “*Du er da osse en pernittengryn*”.⁷

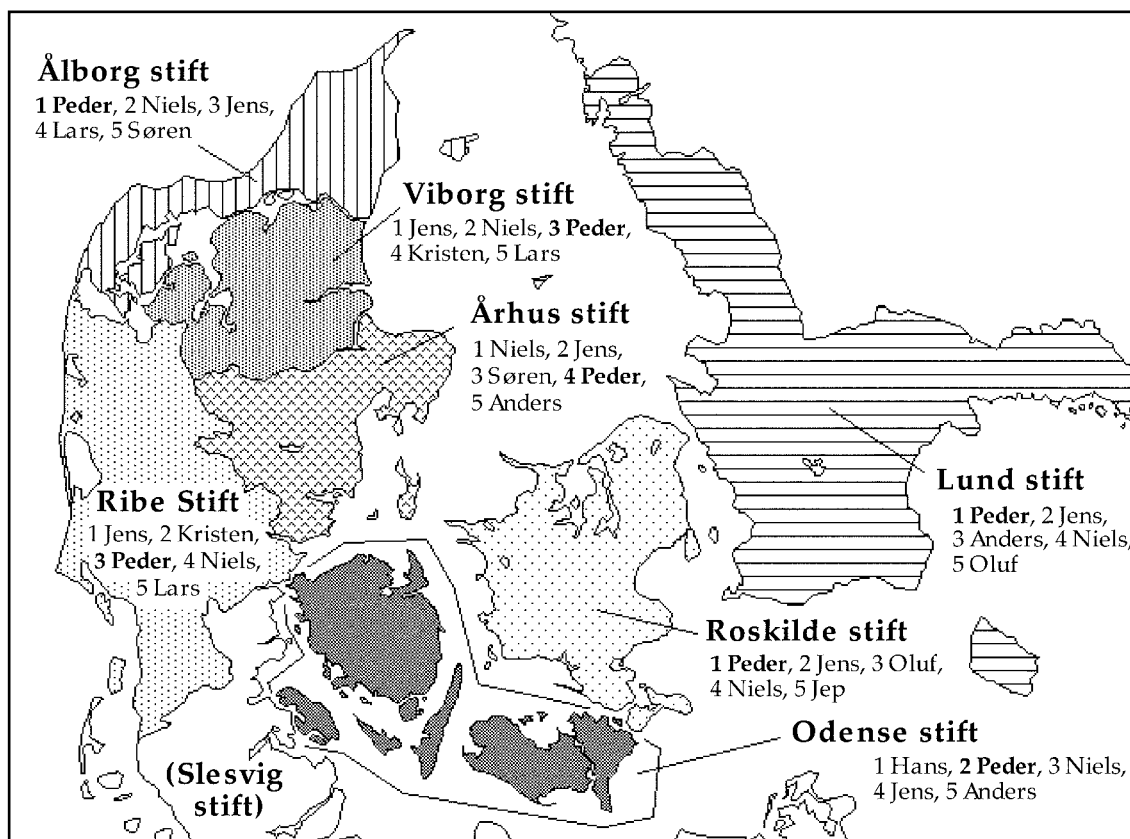
Altså: det er formentlig de mange rigtige Pedere, der forklarer – el. i det mindste er en del af forklaringen på – den høje frekvens af karakteriserende udtryk med *Peder*. Det er nok også grunden til, at *Peder* optræder i en lang række talemåder: “*Pyt sagde Per til Kongen* (da han – her som repræsentant for bondestanden – overhalede kongens karet), *men han ville ingen Pytten have!*” “*do go nok i gywtemolstanker lisom Pe Færimans* (= Per Færgemands) *kat; han bed kywlinger i steje for mus*” (lokal talemåde på Djursland).⁸

Tanken lægger normalt et skarpt skel mellem mennesker på den ene side, “døde” ting osv. på den anden – og med dyrene som en slags mellemkategori, der i nogle henseender ligner os. Men undertiden ryk-

⁶ Jf. også flg. præsentation i Blichers novelle Høstferierne: "Denne virtuos ... som formedelst sine Fortjenester havde erhvervet sig følgende sex Æresnavne: Pe' Sywspring, Liflig Pier, Pe Halpot, Pe Neverkuk, Pe Lirendreier, Pe Lurendreier ..." *Steen Steensen Blichers samlede Værker*, udg. af Jeppe Aakjær og Henrik Ussing (1920-1934), bd. XXIV, s. 138.

⁷ Jf. *ODS* (se note 1) bd. VII sp. 215. Det indlånte adjektiv *perniffen* menes først derefter om-dan-net til *pernitten* (i analogi med *pernittengryn*), jf. *ODS* bd. XVI sp. 703. Se også *Ord & Sag* 6, s. 49f.

⁸ *gywtemolstanker* = giftemålstanker; *kywlinger* = kyllinger. – Flere eksempler på til- eller efternavne i talemåder, se *Bondefrigørelse*, red. af Jørgen Andersen mfl. (1989) s. 119. – Også som karakteriserende personbetegnelse ses *Peder* nu og da udstyret med til- eller efternavn. Særlig gennemslagskraft har *en fattig Per Eriksen* haft (svarende til rigsmålets *en fattigper*).

De almindeligste fornavne til drenge i midten af 1500-tallet. Det ses, at *Peder* i mange af landets daværende stifter ligger på førstepladsen, og i alle stifter er det med på top-5-listen. Dette billede ændrer sig ikke væsentligt de næste tre århundreder, for så vidt angår landalmuen. Kilde, se note 5.

ker vi bevidst skellet og tillader os et øjeblik at betragte dyr, ting og fænomener som “besjælede”, eller mennesker bliver “frataget deres menneskelighed”.⁹ Ved en sådan “besjæling” bliver det muligt også at bruge *Peder* om dyr, ting og fænomener.

Nu skal man ikke lægge noget alt for bogstaveligt i “besjæling”. Når storken over hele Jylland er blevet kaldt *Pier*, *Pæjr*, *Pejter* og lign., ligger der ikke heri, at netop den blev betragtet som særlig menneskelig. Man behøver ikke at søge til ældgamle forestillinger som den, pastor Schade kan berette om fra Mors i 1811: “Den Indbildning hos Almuen, at Storkene ere forvandlede Mennesker, er endnu ikke ganske uddød”.¹⁰

⁹ Jeg har i *Ord & Sag II*, s. 44ff. vist, hvordan skellet og dets flytning afspejler sig i brugen af stedordene for 3. person ental.

¹⁰ C. Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) s. 189.

Langt snarere er *Peder* et **kælenavn**, der afspejler den fortrolighed, landalmuen havde med storken – som en sikker og iøjnefaldende forårsbebuder; ligesom rævens karakteristiske fremtoning og velkendte rolle som ballademager gjorde den fortjent til “kælenavnet” *Mikkel*. “Besjæling” udtrykker i denne sammenhæng blot bondens lune accept af de pågældende dyrs plads i verdensordenen.

Det er kun de færreste vilde dyr, man havde et sådant forhold til. Gærdesmutton, den lille vævre fugl i nærhed af vore gårde, har i et stort øst-, syd- og sønderjysk område været fast omtalt som *Thomas* eller *Tammes* (tit med tilføjelsen *i gærdet*, *i hækken*), medens det på Sundevad–Als var rødkælken, der som vinterbebuder blev kaldt *Thomas* (*vinter*).¹¹ De vendsysselske fiskere har tilsvarende brugt *Pi*, *Pjæ* (= *Peder*) som kælenavn for forskellige søfugle: alk, lomvi, tejst.¹²

Anderledes når spyfluen er blevet kaldt *Kræ Madsen* (= Kristian Madsen) på Lemvig-egnen. Det navn er snarest en lokal vits med udgangspunkt i en eksisterende person. Men når navnet har slået an, skyldes det formentlig også, at man aldrig i landalmuen har haft noget andet indarbejdet navn for denne flue: den spøgende betegnelse har opfyldt et sprogligt tomrum. På samme måde skal det formentlig forklares, at *Anders* er blevet betegnelse for forskellige arter af bremser og klæg: *grønne anderser*, *blinde anderser* mv.¹³

Vi er med andre ord tilbage i joker-funktionen fra forrige afsnit. Men ret beset er den måske også allerede en medbestemmende faktor bag gærdesmuttons navn og de andre ovennævnte fuglenavne. For disse smådyr ser ikke ud til – i stil med storken og ræven – at have haft ældgamle, stabile navne. I så fald bliver det også mere forståeligt, at et højfrekvent navn som *Peder* kan snige sig ind og overtage pladsen fra andre mandsnavne, så gærdesmutton stedvis optræder som *Pier i gærdet*, spyfluen i ny og næ bliver til *Pe Madsen*.

Mens dyrenavne med *Peder* altså kun i begrænset omfang kan betragtes som kælenavne, så er denne forklaring oplagt, hvor *Peder* bruges

¹¹ Om de to fugle og deres varsler, se V.J. Brøndegaard: *Folk og fauna II* (1985), s. 308, 333.

¹² Om de berørte fugle og forskellige tilnavne, se Arne Espgaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1972-86) bd. III, s. 114 og bd. V, s. 107.

¹³ *Jysk Ordbog* (“1970-redaktionen”, hvoraf 4 hæfter blev udgivet i årene 1970-79) sp. 403.

om legemsdele. De fleste læsere har vel i deres tidlige barndom kaldt lillefingeren (*Lille*) *Peter Spillemand*, støttet til en populær remse, men i nogle jyske egne endte remsen med at fortælle om *Lille Per ved/æbag æ ladedør*, *Per Nok* eller *Lille Peer ve ær Ehnd* (dvs. ved enden af hånden). Man har tilsvarende kælenavne til de øvrige fingre. Mindre bekendt er det nok, at mandslemmet spøgefuldt kunne hedde *Pjæ Kre-stjan* el. lign. – en omskrivning, der muliggjorde seksuel skæmt også uden for karlekammeret.

Blandt tingene er det de gode “venner” i en fristund, som tiltrækker kælenavne. “*No koger / kommer Pier*”, har man ifølge flere kilder sagt på Læsø om kaffekedlen. Og en vendsysselsk forfatter siger om *Pi-r*, at “i hvert Fald personificerede Folkene i mit Hjem Øldunken med dette Navn og omtalte den i Overensstemmelse hermed som en Person af Hankøn.”¹⁴ Ofte bruger Jysk Ordbogs kilder nu formen *Pejter* (formentlig fordi betegnelsen er indlånt fra tysk) eller navnet *Abraham*; og “personificeringen” er yderligere motiveret af, at dunken som oftest var udsmykket med et skægget mandshoved.¹⁵

Kun et enkelt sted har jeg fundet *Peder* brugt som sproglig joker – og ikke som kælenavn – når det drejer sig om ting. Det er hos præsten Albert Thura, der i 1738 giver følgende eksempler, muligvis hentet fra folkesproget på Koldingegnen, hvor han havde sit virke: “Mand plejer ellers, naar mand bliver mut og halv-vreed ved et Spørgsmaal om et eller andet, at lægge det Oord Peer til alle de Ting, der spørges om, e. gr. (= fx) *Hvor blev min Skee af? Saa du ikke min Nøgel? Hvor har du gjort af min Nat-Hue?* etc. Mand svarer da; *Hvad for en Peer-Skee? Hvad for en Peer-Nøgel? Hvad for en Peer-Nat-Hue?* etc.”¹⁶ Forbavsende som det minder om 1960’er- og 70’er-jargonens brug af *Børge*.¹⁷

Selv i omtale af u håndgribelige fænomener har navnet *Peder* spillet en rolle. En bekendt vejrrregel siger fx, at “*Hvern Povl lægger Bro, så*

¹⁴ Kristen Klastrup: *På Træ-skoffjo'l* (1935) s. 66.

¹⁵ Se fx illustrationen i *Jysk Ordbog* (“1970-redaktionen”, jf. note 13) sp. 21

¹⁶ *Nye Tidender om Lærde og curieuse Sager*, 17. juli 1738.

¹⁷ Jf. Pia Riber Petersen: *Nye ord i dansk 1955-75* (1984) s. 79: *Børge* er ret enestående i dansk. Ordet kan ... antage en hvilken som helst værdi ... Udtrykket kan med sikkerhed spores tilbage til 1956. (Citat fra Information). – Og ndf. på samme side bl.a. disse citater: Det er alle tiders lørdagsbørge (om en musikaften), Bogen er en børge på over 1200 sider.

brækker Per".¹⁸ Her er der tale om en spøgeful **personificering** af Pouls dag (25. januar) og Peders dag (22. februar), og meningen er, at hvis det bliver frost den første af dagene, begynder det igen at tø på Peders dag. Tilsvarende anvendte man *Pæjers pig* (= Peders stav) som navn på en del af stjernebilledet Orion. I begge tilfælde har man fulgt tyske forbilleder, og der har muligvis knyttet sig en vag forestilling om kirkefædrene til disse navne.

Helt uigennemskueligt har det derimod været, når nogen en varm sommerdag pegede på den flimrende luft i horisonten og bemærkede, at "*Pejer dryve mæ hans Gjæs*" (Østjylland), eller "*Per jawe mæ æ svin*" (Sønderjylland). Denne mystiske hyrde kendes fra hele Jylland, men hedder normalt *Lokkemand*, *Lukas* el. lign. (og da siger en anden variant, at han *sår havre*); specielt i Sønderjylland kaldes han *Jakob Løj*. Om navnene virkelig – som antaget af Feilberg – viser tilbage til *Loke*¹⁹, får stå hen. Væsentligere er det, at bonden med det konkrete billede af gåse- eller svinedrift, havresåning etc. dels får "navngivet" et u håndgribeligt meteorologisk fænomen, dels knytter an til en velbekendt virksomhed og den trygge stemning omkring denne.²⁰ Når *Peder* nogle steder træder i stedet for *Lokkemand*, *Jakob* osv., skyldes det vel navnets frekvens – ligesom det ovenfor kunne vikariere for *Thomas* og *Kristian* i forbindelse med gærdesmutteren hhv. spyfluen.

Lad mig stoppe her, skønt emnet langt fra er udtømt. Læseren vil forlængst have indset og genkendt den folkelige brug af personnavne i afledte funktioner: som sproglige jokere, som kælenavne og som personificeringer – undertiden i indbyrdes samspil. Med sådanne sproglige midler kompenserer ikke mindst dialekterne for de mange generaliserende og abstraherende ord, der karakteriserer "dannet sprog".

Desværre giver det samtidig os på Jysk Ordbog en masse besvær. Artiklerne om personnavne bliver sjældent den overkommelige opregning af udtaler, man kunne håbe på: bagefter skal der tit redegøres for en mangfoldighed af afledte betydninger, billedlige udtryk osv. Som redaktører kan vi nemt tilslutte os den fortærskede floskel fra søndagssporten: "Der er ingen lette kampe!"

¹⁸ Citeret efter Johannes Kok: *Danske Talemaader og Ordsprog fra Sønderjylland* (1870) s. 140. – *hvern* = når.

¹⁹ H.F. Feilberg: *Ordbog over de jyske almuesmål* (1886-1914), bd. II, s. 445.

²⁰ Om de konkrete billeder i talemåder og mundheld, se videre i *Bondefrigørelse*, red. af Jørgen Andersen mfl. (1989) s. 119.

Allan Karker:

Folkemål og sproghistorie

Arne Espegaard: Nogle nordjyske mål I-II. Sproghistorie og dialektgeografi. Hjørring (Forlaget Vendsyssel) [1995]. I: 333 tospaltede sider, II: 325 kort samt indeks.

På titelbladene til dette store tobindsværk leder man forgæves efter trykkeåret. Det er gemt bort i slutordet, som er dateret september 1995, dvs. kun et par måneder før forfatterens 85 års fødselsdag. Med dette sene arbejde, der vidner om en forbavsende vitalitet, har Arne Espegaard nu afrundet og kompletteret mere end 60 års studium af de nordjyske folkemål. Resultatet er en bedrift.

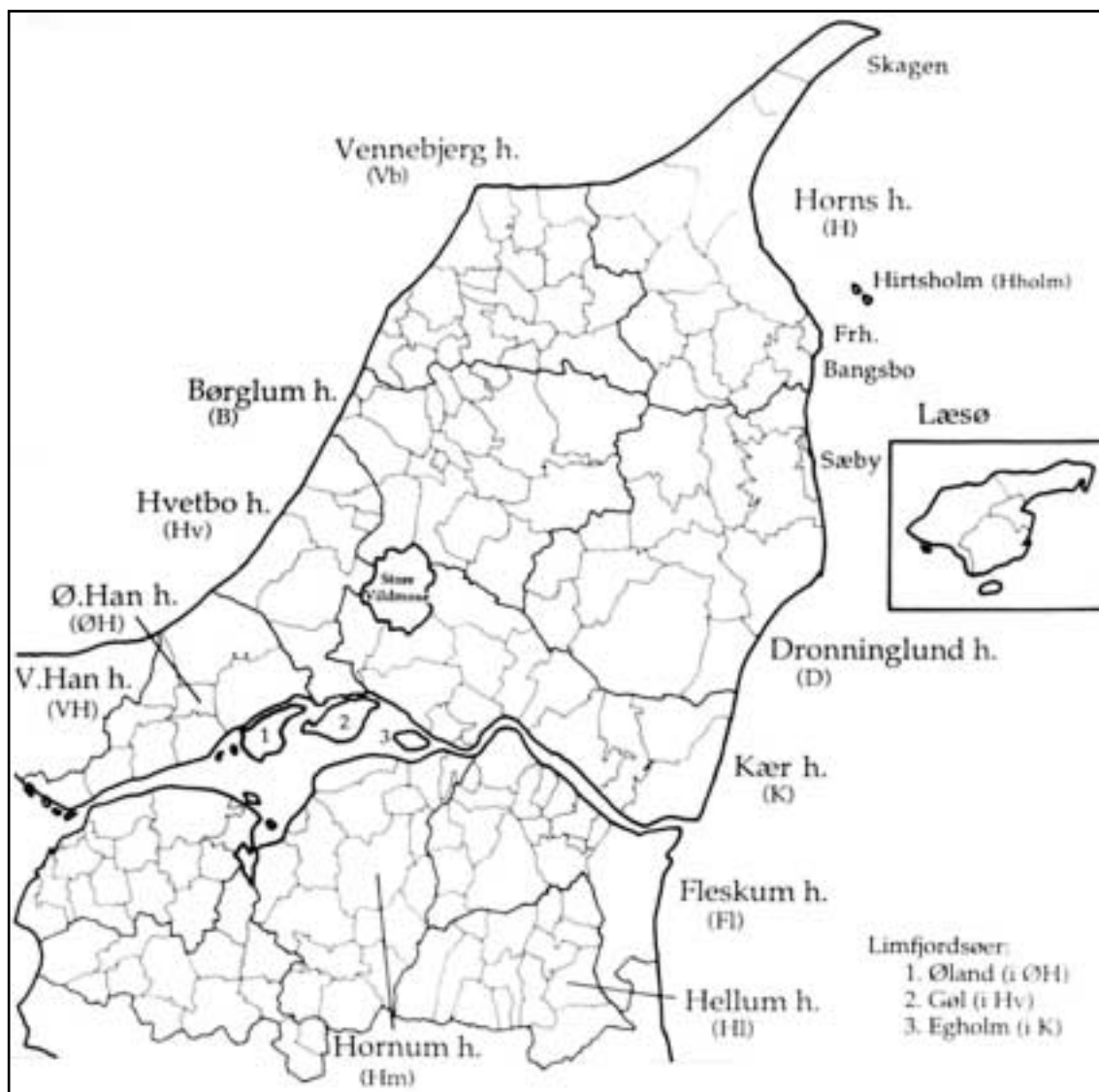
Vist er der enkelte skønhedspletter, det er jo ikke overmenneskeværk. Der forekommer trykfejl, mest dog i orddeling ved linjeskifte, fx *konsonants-vind* s. 241; et par linjer er faret vild og fejlagtigt gentaget i første spalte på s. 126. Den gammeldanske form *thagær* s. 54 er (tryk)fejl for *taghær*, og når der s. 62 tales om *skår* som “førstekomponent i komposita (potte-, glas-)”, er det klart at der burde have stået andenkomponent. Men så er det heller ikke værre. Alt efter smag kan man bifalde eller beklage at Espegaard har valgt at gennemføre en strengt fagvidenskabelig terminologi uden formildende omskrivninger; læseren må berede sig på at møde ikke blot den just citerede “førstekomponent i komposita” (= førsteled i sammensætninger), men også postvokalisk likvid, geminerede tenues og mediæ, enklise, hypokoristikon og svarabhaktivokal m.m. Og i samklang hermed bliver sammenfaldende ordformer (homonymer) på gammeldags filologmanner identificeret ved hjælp af latin; på s. 159 omtales fx både *æg* (ovum) og *æg* (acies), dvs. dels *et* æg, dels *en* æg.

De nordjyske mål, sådan som Arne Espegaard afgrænser dem, er dialekterne i Vendsyssel med Læsø og Hirsholm, i Øster og Vester Hanherred og i nogle udvalgte sogne i Fleskum, Hellum og Hornum herreder i Himmerland, jf. oversigtskortet i 1. bind, som er gengivet her side 42. Til beskrivelsen af disse dialekter i tekstbindet hører ikke mindre end 325 specialkort i 2. bind, der viser udbredelsen af bestem-

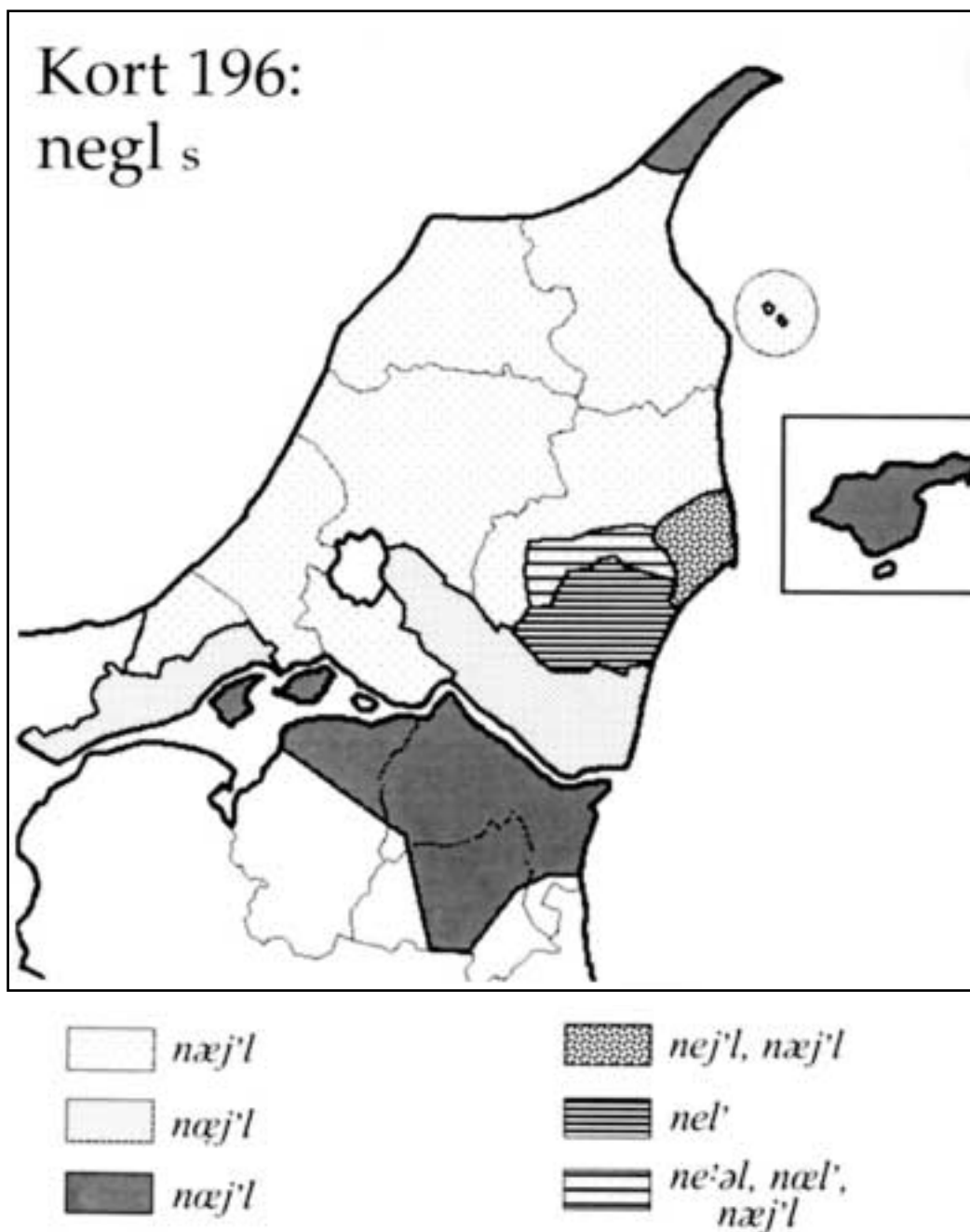
te udtaleformer, oftest af enkeltord. De sort-hvide signaturer er rentegnet på computer og står klart og skarpt. Som eksempel er kort 196 aftrykt her på side 43.

Også i tekstbindet er det på en måde enkeltordene der dominerer. Det er for størstedelen ordstoffet i Espegaards *Vendsysselsk ordbog I-V* (1972-86) som her er systemiseret efter lydlig kriterier. En bøjningslære indgår ikke i *Nogle nordjyske mål*, og af syntaktiske fænomener medtager den kun en oversigt over orddannelsen (s. 290-321) med vægt på afvigelser fra rigsdansk.

De øvrige kapitler handler om de nordjyske dialekters lydforhold. Af overskrifter som “Labialisering af vokaler” eller “Frem- og tilbage- dragning af konsonanter” ser man at der ikke er tale om en ren til-

Oversigt over de herreder i Vendsyssel og Himmerland, som Arne Espegaards værk dækker.

standsbeskrivelse, men snarere om udtaleforandringer over tid. Espegaard betoner da også selv at det dialektgeografiske synspunkt er underordnet det sproghistoriske; i bogens undertitel *Sproghistorie og dialektgeografi* er addendernes orden altså ikke ligegyldig.

Men fremstillingen er ikke rendyrket sproghistorisk anlagt som fx Johs. Brøndum-Nielsens klassiske arbejde *Dialekter og Dialektforsk-*

ning (1927), hvor hovedtrækkene af danske dialektejendommeligheder præsenteres som resultater af lydudviklinger, der konsekvent bestemmes i forhold til sprogtilstanden i den ældre middelalder, udtrykt fx på denne måde: “Eftervokalisk *t* i Ord af Typerne *Mad, Gade* bortfalder i Vendsyssel: *ma, gå*.”; det forudsættes her bekendt at de gammel-danske former var *mat* og *gatæ*. I Espegaards systematik spiller nutid og fortid anderledes sammen. Eksempelvis er det nævnte kapitel om labialisering af vokaler ganske vist underinddelt efter de gammeldanske vokaltrin *i, e, æ, a* og deres forekomst i bestemte kombinationer med konsonant; men i hvert enkelt tilfælde præsenteres det relevante ordstof med udgangspunkt i nutidens skriftform, som så først i anden række identificeres med sin forgænger i ældre dansk, fx således: “Subst. **siv**, glda. seff, sifwe, har kun stedvis labialisering: *sy’w / sy’w* Læsø” osv. Læseren behøver altså ikke at kende nogen ældre dansk ordform, det er altid muligt at gå ud fra nutidens skriftform og slå den op i det indeks som afslutter bind 2.

Det nutidige dialektgeografiske synspunkt er til gengæld enerådende i samme bind 2, der jo som sagt indeholder de 325 specialkort. Her er den i sig selv intetsigende nummerering kun et hjælpemiddel til henvisninger fra tekstbindet, for kortene er ordnet alfabetisk efter de ord de illustrerer – og opslagsformen er rigsdansk i nutidens retskrivning. Også for et par kapitler i tekstbindet gælder det i øvrigt at de mestendels er tilstandsbeskrivende.

Om det sproghistoriske forløb gør Arne Espegaard sig en del selvstændige overvejelser. Når det fx i store dele af Vendsyssel hedder (*i*) *næ·t* ‘(i) nat’ (kort 194-195), fremsætter han s. 60 den gisning at den lange vokal kan være en mindelse om en ældre (men ganske vist uregelmæssig) bøjningsform med dativsendelse; og hypotesen synes bekræftet ved et par senmiddelalderlige forekomster af ordforbindelsen *i nataæ*. Er dette trods alt usikkert, har Espegaard øjensynlig fast grund under fødderne hvor han s. 91-93 gør rede for klusilspringets historie. Og hans forsøg på at klarlægge den historiske baggrund for det ejendommelige vokalsystem med 4 åbningstrin (foruden *a*) er afgjort for-tjenstfuldt.

I nogle almene betragtninger i sit forord gør Espegaard opmærksom på hvor problematisk det er at tage en middelalderlig form til “udgangspunkt” for nutidens nordjysk; lydværdien af de gamle teksters stavemåder er vanskelig at bestemme nøjagtigt, og ingen af teksterne

hører hjemme i hans Nordjylland. I nutiden optræder et givet ord ofte i så forskellige varianter fra egn til egn selv inden for dette lille område at de ikke synes at kunne føres tilbage til én enkelt middelalderlig form; men selv hvor flere middelalderformer er overleveret, kan vi ikke være sikre på at de repræsenterer alle datidens sproglige egnsforskelle. På den baggrund, mener Espegaard, bliver det næsten umuligt at tro på at der for tusind år siden rådede en omtrent ensartet sprogtilstand i Danmark.

Disse betragtninger åbner et vidt perspektiv. Vi ved at vor egen tids uniforme skriftsprog dækker over betydelige geografiske, sociale og aldersbetingede udtalevariationer. Vi aner at ikke blot de olddanske, men også de endnu ældre "urnordiske" runeindskrifter kan tilsløre en lignende mangfoldighed. Og vi tvinges til at overveje om ikke det mellemliggende tidsrums sproghistorie bør skrives om.

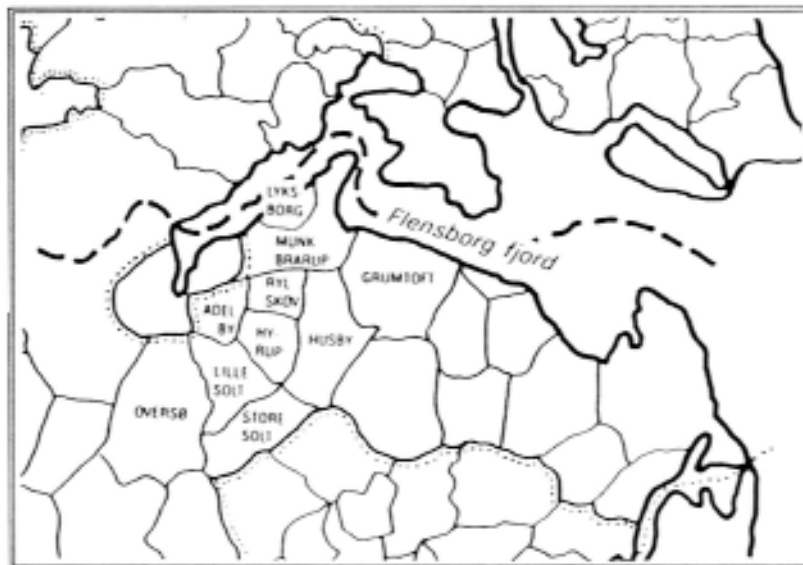
INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNINGS PUBLIKATIONER
SERIE A. NR. 33

ORDBOG
OVER
DEN DANSKE DIALEKT I ANGEL

MED EN INDLEDNING OM DIALEKTENS UDTRYKSSYSTEM

Af
BENT JUL NIELSEN og MAGDA NYBERG

C. A. REITZELS FORLAG. KØBENHAVN
1995

Marie Bjerrum:

Angel-ordbogen

– en imponerende præstation

Ordbog over den danske Dialekt i Angel. Med en indledning om dialektens udtrykssystem. Af Bent Jul Nielsen og Magda Nyberg. C.A. Reitzels Forlag. København 1995.

Så kom den, Angel-ordbogen, udgivet af Institut for dansk Dialektforskning og Universitets-Jubilæets danske Samfund, og trykt med tilskud fra Statens humanistiske Forskningsråd. Den er et nyt og værdifuldt bidrag til studiet af danske dialekter ved at være en ordbog over, hvad der er bevaret af ordforrådet i angelbomålet, en nu for længst uddød dansk dialekt i Sydslesvig, ligesom Fjorde-ordbogen i sin tid samlede, hvad der var bevaret af ordforrådet i den sydslesvigske dialekt i Fjorde. Fjorde-ordbogen (*Ordbog over Fjoldemålet 1-2*, 1974) blev anmeldt i *Sønderjyske Årbøger* 1975, og mange af de smukke ord i denne anmeldelse kunne gentages her om Angel-ordbogen.

Angel-ordbogen bygger, som det fremgår af kortet på titelbladet (se modstående side), på dansk dialektalt ordstof fra den nordvestligste del af Angel op imod Flensborg, dvs. de sogne, hvor den danske dialekt i Angel længst holdt stand over for plattysk. Alle de meddelelere, som man i 1930'erne kunne optegne efter, var gamle mennesker, som hele deres liv havde haft plattysk som omgangssprog, men deres forældre havde været dansktalende, og det var forældrenes danske dialekt, som meddelelerne kendte og kunne gengive. Af ældre kilder er den vigtigste Hagerups bog *Om det danske Sprog i Angel* (2. udg. 1867 ved K.J. Lyngby), men også et manuskript fra 1837 ff. af J.J. Kappel, som indeholder værdifuldt ordstof, er inddraget, således at materialet til ordbogen omfatter 100 års angelbomål (se i øvrigt om materialet og om optegnelserne fra 1930'erne i indledningen til ordbogen). Det er imponerende, så stort og varieret ordstoffet i Angel-ordbogen har kunnet blive under de omstændigheder.

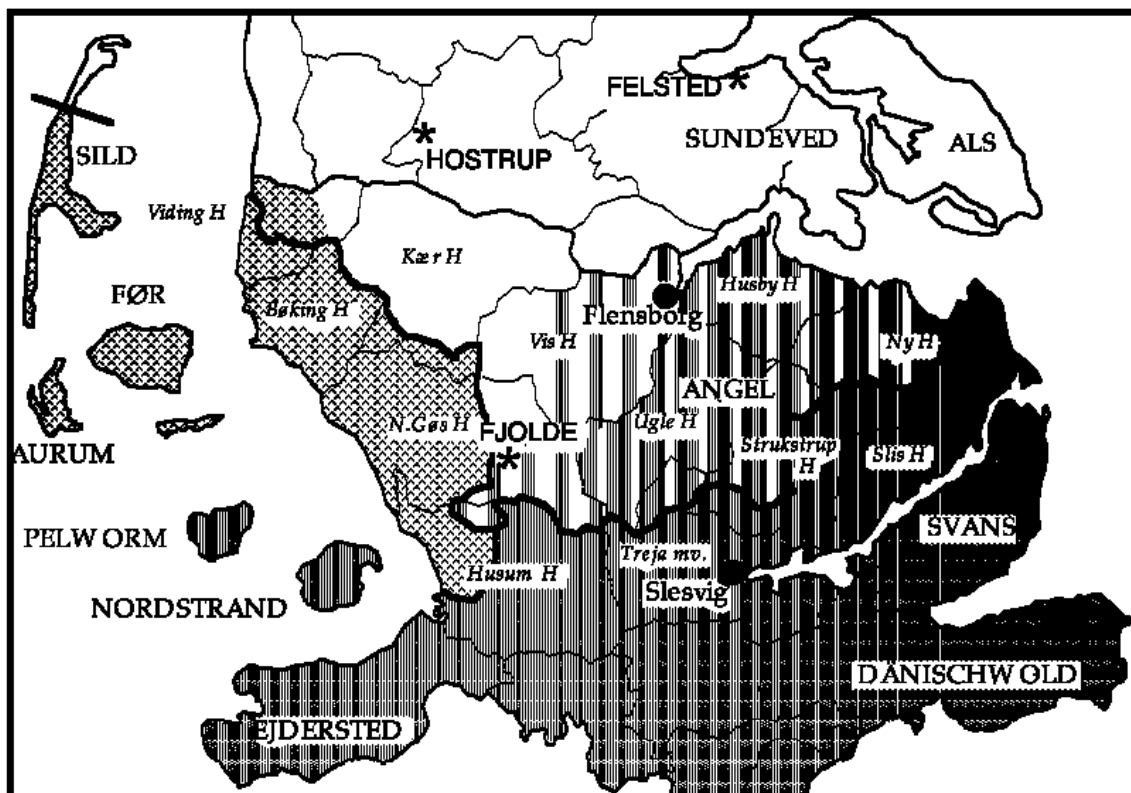
Når man som sønderjyde og kendt med Sundeved-dialekten læser i Angel-ordbogen, slår det én, i hvor høj grad ordbetydninger og sproglige vendinger er identiske med ens egen dialekts, selv om der kan være forskelle i udtalen af ordene. Angel-dansk syd for Flensborg fjord ligner dialekterne nord for fjorden så meget, at det ikke ser ud til, at fjorden oprindeligt har udgjort et dialektskel, men den har til gengæld tilsyneladende (i forbindelse med visse sociale og politiske forhold) standset plattyskens fremtrængen mod nord.

Angel-ordbogen er en tyk bog på i alt 602 sider. I så stor og vanskelig en tekst kan trykfejl ikke helt undgås, men der er forbavsende få, og ingen af dem er meningsforstyrrende. Bogen er skrevet i et ualmindeligt godt og klart sprog, som det er en fornøjelse at læse, og definitionerne af ordenes betydninger, som mange steder har været ret svære at formulere, er gode og præcise. Det samme gælder formuleringerne i de mange udførlige saglige beskrivelser, fx af høst, bagning, slagtning, vævning, kost (bryllup), tærskning, hørrens behandling og husets indretning, for nu bare at nævne nogle få af dem. Der er megen flid og omhu gemt i den tykke bog, og man må glæde sig over, at forfatterne har holdt ud og ikke givet op undervejs i det krævende og dermed også langvarige arbejde.

Efter indledningen om materialet til ordbogen (s. 6-10) følger (s. 11-53) en afhandling om lydsystemet i dialekten (med litteraturhenvisninger), et fint og grundigt arbejde af stor interesse for dialektforskere, som beskæftiger sig med lydsystemet i dialekter nord og syd for grænsen, og der er givet udblik til disse dialekter, fx Fjoldemålet i syd og Alsingermålet, Felstedmålet og Hostrupmålet i nord; bl.a. belyses accent og diftongforekomster i dette bredere perspektiv.

Derefter følger (s. 54-62) en indledning til ordbogen, hvor man får klar besked om, hvad man skal vide for at forstå ordbogsartiklerne til bunds, men man kan godt læse i ordbogen (s. 63-588) uden at have hele dette apparat i erindringen. Der er på disse over 500 sider sjove sætninger og udtryk og betydninger, som kan sige den almindelige læser meget, selv om han mangler faglige forudsætninger; de lydskrevne eksempler kan jo springes over, for de kræver viden om lydtegnenes betydning og er dermed mere for specialister i dialektologi. Af stor interesse for den almindelige, kulturhistorisk interesserede læser er de saglige beskrivelser, hvor der gives henvisninger til alle de ord i ordbogen, som har noget med det pågældende emne at gøre, fx med brød-

Sprogforholdene i Slesvig 1849. I de hvide områder var folkesproget rent dansk, i de mørke områder rent tysk, og ude langs vadehavet frisisk. I de sribede områder taltes både dansk og tysk, idet sværtningsgraden viser, hvilket sprog der dominerede. Kortet er udarbejdet på grundlag af det tilsvarende s. 60 i Niels Åge Nielsen: *De jyske dialekter* (1958). – Det danske sprog i Angel uddør snart efter, og siden er de danske dialekter fra Fjorde op til Flensborg gået tabt. Anders Bjerrum har i *Danske Folkemål* bd. XXXII s. 1-34 gjort rede for årsagerne til dette massive sydslesvigske sprogskifte i 1800-tallet.

bagning (under *bage*), med gammeldags storvask (under *to*), med dagens måltider (under *æde*), med uldens, hørrens og mælkens behandling (under *uld* og *hør* og *mælk*), med påklædning (under *karletøj* og *kvindfolkstøj*), for slet ikke at tale om fx de lange beskrivelser af bryllup og vævning (under *kost* og *væve*). Det er næsten ikke til at tro, at der har kunnet hentes så meget ud af det forholdsvis begrænsede ordbogsmateriale. – Og disse saglige beskrivelser er nemme at finde, for de er adskilt fra det øvrige i ordbogsartiklen ved et bredt mellemrum med en stiplede linje igennem.

De mange henvisninger i ordbogen viser, at forfatterne har haft et overordentlig godt overblik over materialet. Der er ikke blot henvisninger til synonymer (ord med samme eller lignende betydning), men også til sammensætninger med det pågældende ord som sidsteled, og alle sidsteled i sammensætninger er medtaget på alfabetisk plads, også

hvis de ikke er optegnet som enkeltord. Desuden er alle afledningsender, fx *-lig*, *-hed*, *-eri*, *-et*, *-sk* og mange flere, medtaget på alfabetisk plads med henvisning til alle de ord i ordbogen, hvori de forekommer, således at bogen rummer et meget nyttigt og fyldigt materiale for den, der vil studere ordsammensætning og ordaflledning. For sprogforskere er der meget at hente i Angel-ordbogen, også til en belysning af forholdet mellem dansk og plattysk.

Som fagmand vil man selvfølgelig også gerne, når man læser sådan en bog (og jeg har faktisk læst den fra ende til anden!), finde steder, hvor man har en anden opfattelse end forfatterne. Det er ikke mange, jeg har fundet, men lige et par eksempler, som sprogfolk så kan gruble over og diskutere. Under *blege* v er anført en betydning 'falme', men det er et andet ord, det, der betyder 'falme', nemlig *blekke* (i Feilbergs jyske ordbog og i Hostrup-ordbogen); i talemåden *mager knoge er bedre end tomt fad* er *knoge* nok 'ben' (kødben), ikke 'knogle' (i menneskelegemet); *hose sokker* under *hose* er en sammensætning *hosesokker* (ligesom *særkeærmer*), og det er *stille fredag* under *stille* også, for det er sammensætningen *stille fredag* (om langfredag) med sidsteledstryk ligesom i Fjoldemålet; udtrykket *å (æ) jawn slæ-t* har ikke noget med et substantiv *slette* at gøre, men betyder 'på det jævne flade', idet det sidste ord er adjektivet *slet* i betydningen 'jævn, flad, glat'; det drejer sig måske om bestemt form af et adjektiv *jævnslet*.

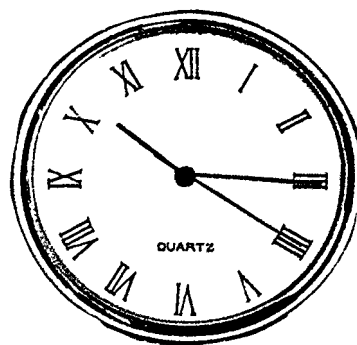
Med hensyn til oversættelser af dialektale udtryk og definitioner er der et par enkelte steder, hvor jeg ud fra min dialektfornemmelse ville have formuleret dem lidt anderledes, men det er et vanskeligt problem at røre ved, fordi der skal tages hensyn til meddelernes opfattelse af ords og udtryks betydning og optegnernes forståelse heraf. Jeg vil dog nævne et af stederne: jeg tror ikke, at *den store nadver* om juleaftensnadveren (julemiddagen juleaften) har bibelske allusioner; *nadver* er det ganske almindelige ord for 'aftensmad', og aftensmåltidet juleaften var jo stort i sammenligning med hverdagsnadveren, som var dagens sidste måltid i bondesamfundet, hvor man spiste hovedmåltidet midt på dagen.

Det for sprogfolk mest interessante ord i Angel-ordbogen er måske adjektivet *nymers*, egentlig *nymæres*, et kosteligt gammelt ord, som oprindeligt betyder 'som er noget helt nyt og usædvanligt'; det kendes ifølge Feilbergs jyske ordbog kun fra tre gamle sønderjyske kilder, og at man i materialet til Angel-ordbogen i Kappels manuskript

skulle støde på dette sjældne ord er en overraskelse. Ordet fortjener en undersøgelse for sig, og det gør også en vending, der er anbragt under *Seen* vbs, nemlig Kappels *for e(h) Seen* ‘for det samme’; det er egentlig en ordforbindelse *for-des-ene* ‘for det alene’.

Af interesse for sprogfolk er det også, at ordforrådet, trods begrænsninger i omfang, er så stort og fremlagt så godt, at man ud fra ordbogen kunne skrive en grammatik over angelbomålet, evt. til sammenligning med den 17 siders grammatik over Fjoldemålet i Fjordeordbogen. – Og hvis ens interesse for angelbomål også gælder de gamle, danske stednavne i Angel, kan man finde alt om dem i *Sydslesvigs Stednavne* bind 7 I-II.

Den almindelige, sprogligt og kulturelt interesserede læser kan som afslutning på sin læsning i Angel-ordbogen ty til teksterne på angelbomål s. 589-602 med oversættelse til rigsmål. De er ikke geniale, men sprogligt giver de et godt indtryk af dialekten; og er man sønderjyde kan man måske godt læse dem i lydskrift på angelbomål, når man ud fra oversættelsen ved, hvad der står.

Sprogminuttet 1995

I de tidligere årgange af *Ord & Sag* har vi optrykt korte indslag om østjyske dialektord, oprindeligt leveret til Århus Nærradio. Her følger endnu ét:

Nøds (udtalt *nøss*) er et karakteristisk østjysk ord, som mange sikkert endnu kender: det er den almindelige betegnelse for kostalden i et stort østjysk område fra Vejle Fjord til Skagen. Ordet er oprindelig en sammensætning. Førsteleddet *nød* (udtalt med kort ø) betyder kreatur, og det har været brugt i mange dialekter helt op til vor tid, hyppigst i forbindelsen *ungnød* (udtalt fx *owner*) = ungdreget; *s*-et i *nøs* er den eneste rest af det andet sammensætningsled *hus*; en tilsvarende reduktion af *hus* har vi i bryggers (der jo kommer af *brygger-hus*). I ældre sprog var *hus* ikke nødvendigvis betegnelse for en selvstændig bygning, men kunne også (som i *nøds*) bruges i betydningen 'rum' el. 'del af bygning'.

Men lad nu en Jysk Ordbogs meddelere komme til orde – som eksempel på de gode og levende spørgelistebesvarelser, vi stadig modtager: Det drejer sig om ordene **glose** og **smuppe**:

Forskellige gamle, barnefødte og opvoksede her, kender ordet *glose* eller *glows* i betydningen 'slikke et pillet æg rent for pletter, så de blev mere glinsende'. I min ungdom lå der en lille landkro lidt øst for Tarm station. Da krokonen fik ros for et fad fine 'pillede' æg, kvitterede hun med disse ord: *A hār osse sjel gloost dem hwæjen* (= hver og ét). Selskabet, deriblandt min hjemmelsmand, tabte lysten til æg!

Så er der *smopp*. I min hjemegn ved Ringkøbing hørte jeg engang, at man sagde om en gammel tandløs kone: *Hun er gue til at smopp æg*. Ved smupning lod man æggene glide et par gange ind og ud af munden, altså en grundigere 'rengøring' end glosning. En sugende læbelyd brugtes også som kærlig kalden ad fx hunde og heste: *Smop ad æ hund, så gør den dæ ett nowet!* (= så gør den dig ikke noget).